

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav českých dějin

Diplomová práce

Jiří Verner

Fenomén chmelových brigád v socialistickém
Československu

Hops Harvest Phenomena in Socialist Czechoslovakia

Praha 2014

Vedoucí práce: Prof. PhDr. Jan Rychlík DrSc.

Poděkování

Děkuji prof. PhDr. Janu Rychlíkovi DrSc. za odbornou pomoc a cenné rady při vedení mé diplomové práce. Můj dík také patří PhDr. Janu Randákovi, PhD. a členům jeho semináře za podnětné připomínky k mému výzkumu. Dále děkuji pracovníkům SOKA Rakovník, SOKA Louny a SOA Praha za laskavé poskytnutí archivních materiálů. Barboře Pánkové děkuji za korekturu textu. Poděkování patří také mým rodičům, bez jejichž podpory by bylo mé vysokoškolské studium nemyslitelné. V neposlední řadě velmi děkuji Markétě Bartošové, která trpělivě snášela moji ne vždy pozitivní náladu při psaní diplomové práce a především každý rok, kdy jsem trávil na přelomu srpna a září část svých prázdnin na sušárně chmelu ve Svojetíně.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Novém Strašecí dne 20. dubna 2014

.....

Abstrakt

Diplomová práce *Fenomén chmelových brigád v Československu* se zabývá chmelovými brigádami coby specifickou zemědělskou výpomocí středoškolské mládeže v Československu v 60. letech 20. století. Práce sleduje organizaci brigád, životní podmínky pracovníků, samotný průběh sklízecích prací a popracovní aktivity brigádníků. Součástí výkladu je i průběh chmelové sklizně narušené událostmi spojenými se srpnem 1968.

Klíčová slova

Chmelové brigády, Československo, pracovní síly, brigádnictví, zemědělství, Rakovnicko, mládež, srpen 1968.

Abstract

The aim of this thesis is to introduce hops harvest phenomena as a special kind of agriculture aid in socialist Czechoslovakia. The aid consisted of secondary school students in the 1960s. The thesis describes organization of hops harvest, process of harvesting work and after-work activities of temporary staff. This thesis contains occurrences of August 1968 in Czechoslovakia. The harvesting work was complicated by raid of Soviet Army in this year.

Key Words

Hops Harvest, Czechoslovakia, Labour Force, Temporary Work, Agriculture, Rakovník District, Youth, August 1968.

Obsah

1. Úvod.....	9
1.1 Cíle práce, časové a místní vymezení.....	9
1.2 Struktura práce.....	11
1.3 Primární a sekundární prameny práce.....	13
2. Dějiny pěstování chmele v Čechách.....	19
2.1 Od nejstarších dějin po husitské války.....	19
2.2 Raně novověké chmelařství.....	22
2.3 Nejnovější dějiny českého chmelařství.....	25
3. Nedostatek pracovních sil v Československu po roce 1945.....	31
3.1 Legislativní opatření.....	32
3.2 Dobrovolná pracovní iniciativa a brigádnictví.....	37
4. Organizace chmelových brigád.....	43
4.1 Úloha orgánů státní správy a náborové akce.....	45
4.2 Dobrovolnost brigád.....	50
4.3 Učitelé a svazáci.....	56
4.4 Přeprava.....	61
4.5 Ubytování.....	64
4.6 Stravování.....	71
4.7 Zdravotní péče.....	75
5. Práce na chmelnici a volný čas.....	78
5.1 Pracovní oděv.....	78
5.2 Práce na chmelnici.....	80
5.3 Soutěžení a efektivita brigád.....	85

5.4 Chmelové noviny.....	92
5.5 Filmová představení, hudba, kabarety a další.....	96
5.6 Sportovní aktivity.....	102
5.7 Návštěvní den.....	104
5.8 Neorganizovaný volný čas a negativní jevy.....	105
6. Chmelová sklizeň v srpnu 1968	112
7. Závěr.....	121
8. Přílohy.....	125
9. Seznam použitých pramenů a literatury.....	133

Seznam použitých zkratek

BLR	Bulharská lidová republika
ČSAD	Československá autobusová doprava
ČSČK	Československý červený kříž
ČSM	Československý svaz mládeže
ČSR	Československá republika
ČsRo	Československý rozhlas
ČSSR	Československá socialistická republika
ČSSS	československý státní statek
ČSTV	Československý svaz tělovýchovy a sportu
JZD	jednotné zemědělské družstvo
K	Koruna
Kčs	Koruna československá
KPR	Kancelář prezidenta republiky
KV	krajský výbor
KNV	krajský národní výbor
MDS	ministerstvo dopravy a spojů
MF	Mladá fronta
MLR	Maďarská lidová republika
MNV	místní národní výbor
MS	Mladý svět
MŠK	ministerstvo školství a kultury
MV	městský výbor
MZLH	ministerstvo zemědělství a lesního hospodářství
MZLVH	ministerstvo zemědělství, lesního a vodního hospodářství
MZVŽ	ministerstvo zemědělství a výživy
NDR	Německá demokratická republika
n. p.	národní podnik
OCHK	okresní chmelařská komise
OOD	okresní osvětový dům
ONV	okresní národní výbor
OÚOP	okresní úřad ochrany práce

OV	okresní výbor
OZS	okresní zemědělské sdružení
PLR	Polská lidová republika
PMV	předsednictvo městského výboru
PNS	Prozatímní Národní shromáždění
POV	předsednictvo okresního výboru
PSVB	Pomocná stráž Veřejné bezpečnosti
SČM	Svaz české mládeže
SNB	Sbor národní bezpečnosti
SOA	státní oblastní archiv
SOkA	státní okresní archiv
SPK	Státní plánovací komise
SPŠS	střední průmyslová škola stavební střední průmyslová škola strojní
SNP	Slovenské národní povstání
SSM	Socialistický svaz mládeže
SSSR	Svaz sovětských socialistických republik
SVVŠ	střední všeobecně vzdělávací škola
ÚV	ústřední výbor
VB	Veřejná bezpečnost

1. Úvod

1.1 Cíle práce, časové a místní vymezení

Chmel je stará kulturní rostlina pěstovaná již více než tisíc let. Rčení, *chmel je naše zlato* dokládá, jak vysoko naši předkové oceňovali hodnotu této popínavé rostliny. Chmelové hlávky se staly již v hlubokém středověku cenným zbožím, za které se mnohdy vyplácely vysoké částky. V tradičních oblastech českého chmelařství chmelová réva nejen spoluutvářela ráz krajiny, ale dokonce formovala lidské jedince zde žijící. Generace pěstitelů se musely učit náročné práci na chmelnicích, osvojovaly si citlivý přístup k rostlinám, které se za odpovídající péči odvděčily bohatou úrodou.

V paměti lidí, kteří prošli československým školským systémem ve druhé polovině 20. století, se velmi často setkáme se vzpomínkami na pracovní výpomoc v zemědělství, na chmelové brigády zvláště. Hlavním cílem předkládané diplomové práce je postihnout fenomén chmelových brigád a zodpovědět základní otázku - z jakého důvodu a jakým způsobem byly chmelové brigády, týkající se každoročně desítek tisíců mladých lidí, organizovány. Autor studie chce zároveň přispět k poznání některých rysů lidského života v době vlády komunistické strany, kdy se současný výzkum v první řadě soustřeďuje na období represí ze strany státního aparátu. Konečným záměrem předkládané práce tak je poukázat na jeden z aspektů života mladých lidí v socialistickém státě, se kterým byli konfrontováni během svého středoškolského studia, na účast na chmelové brigádě. Konečně, různé formy brigádnictví a brigádničení postihovaly celou tehdejší českou a slovenskou společnost. V neposlední řadě je cíle předložené práce přiblížit tuto problematiku

nejen odborné veřejnosti, ale i nejmladší generaci, pro kterou je vyprávění jejich rodičů a prarodičů již jen příběhem z minulosti.

S vytčenými cíli souvisí celá řada dílčích otázek. Jakým způsobem bylo pečováno o životní podmínky (ubytování, stravování, hygiena, zdravotní péče atp.) tisíců česáčů, kteří každoročně vyráželi na místa sklizní? Jak probíhala samotná práce na chmelnicích? Neméně významná část práce bude věnována otázkám spojeným s časem po práci. Autora diplomové práce také zajímalo, zda byli mladí lidé na chmel vysíláni dobrovolně či se to od nich vyžadovalo a také zda bylo nasazení brigádníků pro pěstitele výhodné jak po praktické stránce, tak z ekonomického hlediska.

Předkládaná diplomová práce postihuje časový úsek mezi lety 1960 - 1970. Uvedené vymezení vycházelo z několika základních předpokladů. Z dílčích pramenů, které měl autor k dispozici před samotným plošným výzkumem v archivech, vyplývalo, že hromadné chmelové brigády složené především z řad středoškolského žactva se ve své „klasické“ podobě formovaly od konce 50. let. Hlavním předpokladem pro tuto tezi je završení kolektivizace v zemědělství, kdy vznikla rozsáhlá chmelařská centra při JZD či ČSSS. S tím souvisel i nárůst výměry chmelnic a přímo úměrná potřeba vyšších počtů pracovníků během sklizně. Konec sledované dekády souvisí se změnou technologických postupů během sklizně. V druhé polovině 60. let pěstitelé ve svých provozech zaváděli ve stále větší míře strojní česání chmele, což se projevilo na klesající potřebě brigádníků z řad mládeže. Na chmel se sice počátkem 70. let nepřestalo „jezdit,“ účast na chmelových brigádách se však týkala menšího počtu lidí a kvalitativně se jednalo o poněkud jinou zkušenost.¹

¹ Brigádnická výpomoc byla využívána například jako obsluha u česacích strojů. Na některých místech se z různých důvodů česalo nadále ručně i v následujících letech.

Období 60. let bylo také vybráno kvůli postupnému tání komunistického režimu v Československu. Liberalizace vlády prvního tajemníka ÚV KSČ A. Novotného přispěla kupříkladu ve sféře sdělovacích prostředků k značnému uvolnění, kdy mohla být ve veřejném prostoru diskutována témata dříve zapovězená. Autor diplomové práce tak mohl využít při psaní své studie širokou paletu dobových tištěných pramenů. Jistá otevřenost se dala předpokládat i v oficiálních dokumentech zainteresovaných úřadů a společenských institucí.

Místní vymezení daného tématu zahrnuje jak rovinu regionální, tak i celostátní. V prvním případě se jedná o místa, kde samotná sklizeň probíhala. Nejvíce pozornosti bylo věnováno Rakovnícku, poté Lounsku a Žatecku. Chmel byl sklizen i na Litoměřicku, v menší míře na Kladensku a v okolí Mělníka či Kralup n. Vltavou. Rakovnícko, pro které se dochovalo nejvíce relevantních pramenů, je pro autorův výzkum reprezentativní oblastí. Nacházela se zde v námi sledované době velká pěstitelská centra i malá družstva pěstující chmel. Moravským chmelařským oblastem pozornost věnována nebyla (viz podkapitola 1.2). Nadregionální přesah souvisí s tím, že pracovní síly na sklízecí práce byly nabírány prakticky na celém území tehdejšího Československa, z praktických důvodů ve větší míře v českých zemích.

1.2 Struktura práce

V kapitole „*Dějiny pěstování chmele v Čechách*“ je čtenář ve třech podkapitolách ve zkratce seznámen s dějinami tuzemského chmelařství. Oblast Moravy je v této pasáži redukována pouze na několik krátkých zmínek především proto, že autor diplomové práce nepřikládá těmto pěstitelským místům pro potřeby svého výkladu většího významu. Nelze však tvrdit, že by moravské chmelařství bylo nevýznamné samo

o sobě. Ač nedosahuje proslulosti Žatecka, je Tršicko na Moravě dokonce jednou ze tří zákonem ² uznávaných pěstitelských oblastí v Česku. Hlavním smyslem této kapitoly je poukázat na více než tisíciletou tradici tohoto svébytného oboru a zároveň zdůraznit výjimečné postavení českého chmelařství, které bylo dáno zejména vysokým zájmem o český chmel na zahraničních trzích. Vedle toho poslední podkapitola ve svém závěru pojednává o situaci mezi pěstiteli chmele po roce 1945, čímž se stává společně se třetí kapitolou přímým úvodem pro hlavní část práce.

Kapitola „*Nedostatek pracovních sil v Československu po roce 1945*“ ve svém úvodu pojednává o poklesu počtu obyvatel v poválečné ČSR, který měl přímý vliv na chybějící pracovní síly v průmyslových odvětvích i v zemědělské výrobě. Autor zařadil tento úsek práce pro lepší pochopení vzniku fenoménu brigád v zemědělství, kterých se v námi sledované době účastnila středoškolská a učňovská mládež. Byl to právě nedostatek pracovních sil v průběhu sklizňových prací, který vedl státní orgány k povolávání záloh ze středních škol a učilišť, jak si ukážeme dále. Vedle legislativních opatření, která jsou v neúplném výčtu uvedena v první podkapitole, a jsou charakteristická pro první poválečná léta, je důraz kladen na druhou podkapitolu (3.2). Zde jsou představeny možnosti, které se nabízely k minimalizaci problémů s nedostatkem pracovních sil za užití různých metod pro zvýšení produktivity práce. Výklad se v této části zaměřuje na poválečný fenomén brigád a brigádnictví.

Kapitola „*Organizace chmelových brigád*“ předkládané práce se zaměřuje na organizační zajištění chmelových brigád. Na jedné straně sleduje kroky zainteresovaných úřadů politické správy, na druhé straně přibližuje další aspekty organizované výpomoci v zemědělství, tedy všímá si pedagogického dozoru a pracovníků ČSM a přibližuje životní

² Zákon 97/1996 Sb. o ochraně chmele.

podmínky chmelových brigádníků (ubytování, stravování, zdravotní péče).

Následující kapitola - „*Práce na chmelnici a volný čas*“ - je, jak již naznačuje název, rozdělena na dvě pomyslné poloviny. Cílem této části je popsat den chmelového brigádníka, který se dělil na dvě roviny - pracovní a popracovní. Vedle samotné práce na chmelnici (podkapitola 5.1 a 5.2), což byla pochopitelně hlavní náplň chmelové brigády, z nastíněného výkladu poněkud vybočuje podkapitola 5.3, která se zaměřuje na soutěžení v česání chmele a otázce, zda byla pomoc tisíců brigádníků efektivní. V dalších podkapitolách (5.4 - 5.8) se autor práce zabýval možnostmi, které se česáčům nabízely při trávení volného času. Z konceptu „jednoho dne na chmelu“ se svým způsobem vymyká podkapitola 5.7 věnující se návštěvním dnům na brigádě.

Kapitola „*Chmelová sklizeň v srpnu 1968*“ přibližuje čtenáři dramatický průběh chmelových brigád během vpádu armád varšavské pětky. Pěstitelé a úřady politické správy byly postaveny před nelehký úkol - zajistit nezbytné pracovní síly na česání chmele v době, kdy byla země rozvrácena postupem okupačních armád.

1.3 Primární a sekundární prameny práce

Dostupné archivní materiály využitě při psaní diplomové práce se nacházejí v pracovištích SOKA Rakovník a Louny a SOA Praha. V rakovnickém archivu se jedná o fond ONV Rakovník a ONV Nové Strašecí, kde se v první řadě nacházela agenda týkající se samotné organizace chmelových brigád. Fond *Expozitura ONV Slaný v Novém Strašecí* byl využit pro orientaci v problematice pracovních brigád a mobilizaci pracovních sil v poválečných letech. Cenné informace byly nalezeny ve fondu OV SSM Rakovník. Vedle výtisků několika

neúplných ročníků *Chmelové Mladé fronty* a *Mladého chmelaře* se zde nacházely zprávy pracovníků ČSM, které hodnotily průběh chmelových kampaní. Část těchto dokumentů pochází z aparátu samotného OV a odráží oficiální pohled zainteresované mládežnické organizace na organizaci brigád. Na druhou stranu nebyly tyto dokumenty určeny pro veřejnost, takže současný badatel má k dispozici často poměrně otevřená hodnocení sledovaného fenoménu. Tomu odpovídají v ještě větší míře dochovaná hodnocení tzv. chmelových organizátorů, což byli členové ČSM zajišťující pro brigádníky ponejvíce volnočasové aktivity. Ve zprávách, které museli vypracovat pro svůj OV, se tak stali přímými účastníky chmelových brigád. Samotným organizátorům ČSM je věnována dílčí pasáž této práce (viz podkapitola. 4.3). Spíše kusé informace byly nalezeny ve fondu *Okresní zemědělská správa Rakovník*, kde byly k dispozici zápisy z jednání a agenda okresního zemědělského sdružení a chmelařské komise.

V lounském archivu byla věnována pozornost fondu *ONV Žatec* a *ONV Louny*, kde byly hledány informace o průběhu chmelových kampaní a o pěstitelství v chmelařské oblasti Žatecko. Také zde byla nalezena jednotlivá čísla výše citovaných tiskovin. Nutno dodat, že archivní materiál nalezený v Lounech se týkal především období 50. let 20. století, tedy doby, které se diplomová práce věnovala pouze okrajově. Na druhou stranu tyto informace pomohly prohloubit autorovu znalost mechanismů při organizování chmelových brigád v předešlé dekádě a zároveň poopravily některá východiska, která byla předkládána před zahájením samotného projektu diplomové práce. Konečně, materiál z výše uvedených fondů může v budoucnu významným způsobem pomoci při komplexnější studii věnující se problematice chmelových a dalších brigád mládeže v zemědělství.

SOA nabídl autorovi diplomové práce ve fondu *Středočeský KNV Praha* mj. pohled z „druhé strany.“ Nacházené informace

se vedle organizačních záležitostí zainteresovaných odborů KNV týkaly okresů a míst, odkud se rekrutovala pracovní síla na chmelnice v pěstitelských oblastech. Zprávy z ONV podléhajících kraji a především z jednotlivých škol dokreslovaly autorovu představu o tom, za jakých podmínek a jakým způsobem byli mladí lidé na výpomoc v zemědělství získáváni. Neméně důležitá byla hodnocení vypracovávaná představiteli zainteresovaných škol pro odbor pracovních sil střeďočeského KNV po skončení chmelové kampaně. Organizační rámec chmelových brigád dotváří zde nalezené přepravní manuály, hygienické normy a další instrukce ve věci chmelových kampaní, které adresoval KNV svým podřízeným složkám.

Mezi využitě tištěné prameny lze na prvním místě zařadit sbírky zákonů z let 1945 - 1948 a poté z 60. let 20. století. Při psaní diplomové práce byly dále využity některé statistické ročenky od poloviny 30. let do roku 1970. Byly zde sledovány změny ve výměře chmelnic v Československu, velikosti sklizní a podíl chmele mezi komoditami určenými na vývoz do zahraničí. Pohled na organizaci chmelových brigád před rokem 1960 rozšířila publikace *Školství; Sborník právních předpisů* z roku 1957, kde byly publikovány vyhlášky a další podzákonné normy zainteresovaných ministerstev a složek centrální správy státu. Dalším citovaným pramenem se stal časopis *Mladý svět*, jehož čísla z let 1960 - 1970 byla autorovi práce zpřístupněna v Národní knihovně ČR. Některé dílčí informace byly nalezeny v jednotlivých číslech Rudého práva, která jsou volně dostupná v digitalizovaném archivu na webových stránkách³ Ústavu pro českou literaturu AV ČR.

Nedílnou součástí pramenné základny se staly vzpomínky přímých účastníků popisovaných dějů. Při psaní této práce se jako velmi užitečná ukázala publikace královéhradeckých

³ <http://archiv.ucl.cas.cz/?path=RudePravo>.

středoškoláků „*Dějiny gymnázia J. K. Tyla v období totality očima pamětníků*.“ Kniha, vydaná v roce 2008, obsahuje celou řadu svědectví tehdejších žáků i pedagogů hradeckého gymnázia z let 1948 – 1989. Pamětníci se ve svých vzpomínkách často vraceli právě k brigádám v zemědělství, zvláště pak k těm chmelovým.

Na druhou polovinu 60. let a na svou účast během chmelových brigád vzpomínal Josef Stehlík, t. č. člen kočovného kabaretu Kočka. J. Stehlík v současné době pobývá ve Švýcarsku, autor práce s ním vedl rozhovor prostřednictvím e-mailové komunikace. Další narátorem se stala bývalá redaktorka zvláštních chmelařských tiskovin Milana Geussová, která byla v polovině 60. let redaktorkou středočeské *Svobody* a šéfredaktorkou rakovnického *Mladého chmelaře*.

V neposlední řadě byly alespoň okrajově ve 3. kapitole využity vzpomínky Věňka Šilhána, během tzv. Vysočanského sjezdu KSČ zastupoval prvního tajemníka ÚV KSČ v jeho nepřítomnosti, a pracovníka KPR Miroslava Jiráska. První jmenovaný vzpomínal na poválečné pracovní brigády pro projekt *Paměť národa*. Přepis celého rozhovoru je k dispozici na webových stránkách projektu.⁴ Jirásek, coby jeden z členů poválečné KPR, popisoval svou účast na žňové brigádě na konci 40. let 20. století ve svých pamětech⁵ vydaných v Praze roku 2000.

Průběhu chmelových brigád se zatím nevěnovala kromě již zmiňované studie hradeckých gymnazistů žádná odborná historická studie. Ačkoliv byla zmiňovaná publikace *Gymnázium J. K. Tyla očima pamětníků* věnovaná spíše vzpomínkám bývalých studentů školy, autoři si v kapitole o zemědělských brigádách položili několik otázek, které jsou rozvedeny také v této práci. Byla tak zmíněna problematika

⁴ <http://www.pametnaroda.cz/witness/clip/id/25/clip/126>.

⁵ Jirásek, M.: *Svědectví jednoho života. Vzpomínky z dětství, prezidentské kanceláře a komunistických kriminálů*, Praha 2000

životních podmínek během zemědělské výpomoci, dobrovolnosti či volnočasových aktivit. Autor diplomové práce tak získal příležitost nastíněné odpovědi konfrontovat s archivním materiálem.

Dějínám chmelařství přesto byla věnována jistá pozornost. Nejnověji byly pěstování chmelu věnovány kapitoly z publikace z pera autorské dvojice Magdalena Beranová – Antonín Kubačák.⁶ Ze starší literatury je třeba jmenovat práce historiků zemědělství Bořivoje Lůžka⁷ a Zdeňka Tempíra.⁸ Z vysokoškolských kvalifikačních prací, ze kterých bylo citováno v této studii, lze uvést diplomovou práci Aleny Zinnerové⁹ a Bořivoje Leška.¹⁰ Technické otázky a další dílčí historické souvislosti související s pěstováním a sklízením chmele byly nacházeny v chmelařských učebnicích a odborných publikacích vydávaných pro odbornou veřejnost ve druhé polovině 20. století.¹¹

Kapitola týkající se poválečného vývoje vycházela zejména z monografií Karla Kaplana¹² a Lenky Kalinové¹³. Pro větší orientaci v problematice kolektivizace v zemědělství zvolil autor studie Karla Jecha.¹⁴ Při psaní hlavní části práce, která se věnuje 60. létům a v kapitole o srpnu 1968 byly

⁶ Beranová, M. – Kubačák, A.: Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě, Praha 2010

⁷ Lůžek, B.: České chmelařství v 19. Století, Praha 1971.

⁸ Tempír, Z.: Historie pěstování chmele. Průvodce po expozici Čs. Zemědělského muzea, Ústav vědeckotechn. informací, MZLH Praha 1967.

⁹ Zinnerová, Alena. Český chmelařský spolek a chmelařství na Žatecku v souvislostech hospodářského vývoje českých zemí ve 2. polovině 19. a na počátku 20. století. Praha, 1988. Diplomová práce. FF UK v Praze.

¹⁰ Lešek, B.: Chmelařství na Žatecku včera a dnes. Praha 1948.

¹¹ Horejšek, J. – Zich, M.: Chmelařství, Praha 1990; Rybáček, V. a kol.: Chmelařství, Praha, 1980; Vent, L.: Chmelařství. Organizace a technologie výroby, Praha 1963; Zázvorka, V. – Zima, F.: Chmelařství, Praha 1956.

¹² Kaplan, K.: Proměny české společnosti 1948 – 1960. Část první, Praha 2007; Týž: Proměny české společnosti 1948 – 1960. Část druhá. Venkov, Praha 2012.

¹³ Kalinová, L.: Společenské proměny v čase socialistického experimentu, Praha 2007.

¹⁴ Jech, K.: Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy, Praha 2008.

použity studie Karla Kaplana,¹⁵ kolektivu autorů pod vedením Jiřího Knapíka a Martina France,¹⁶ a Antonína Benčíka.¹⁷

¹⁵ Kaplan, K.: Kořeny československé reformy II. Reforma trvale nemocné ekonomiky, Brno 2000, Týž: Kořeny československé reformy III. Změny ve společnosti, Brno 2002.

¹⁶ Knapík, J. – Franc, M. a kol: Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých 1948 – 1967, Praha 2011,

¹⁷ Benčík, A.: Rekviem za pražské jaro, Třebíč 1998.

2. Dějiny pěstování chmele v Čechách

2.1 Od nejstarších dějin po husitské války

Chmel otáčivý (*Humulus lupulus*) se vyskytoval ve střední Evropě již v pravěku. Archeologické nálezy dokládají výskyt chmele v mladší době kamenné, planý chmel byl zjištěn kupříkladu v neolitické studni v Kückhovenu nebo na sídlišti v Mohelnici na Moravě, které pochází z konce paleolitu a z doby bronzové.¹⁸ K čemu chmel pravěkým lidem sloužil, nelze přesně říci. Řada záznamů v herbářích středověké a raně novověké provenience svědčí o tom, že byl zřejmě užíván v léčitelství. Mattioli, jehož herbář do češtiny přeložil lékař Tadeáš Hájek, radí užívat syrovou rostlinnou šťávu, kořen, odvar z listů a nažky chmelové rostliny při různých chorobách. Léčebné účinky chmele tak mohly ulevit pacientovi trpícímu malomocenstvím, jaterními a močovými chorobami a zácpou. Chmele si v 8. století cenil i arabský lékař Mesüe, který ho doporučoval na čištění krve či proti žluté zimnici.¹⁹ Na chmelových listech si také pochutnávali gurmáni v antickém Římě a ve středověku si prý šlechtici ochucovali mladé chmelové výhonky solí, pepřem, octem a olejem.²⁰

Kulturní pěstování chmele úzce souvisí s výrobou piva. Pivo znaly již dávné starověké civilizace. Tento kvašený nápoj si vychutnávali obyvatelé v pradávě Mezopotámii i ve starém Egyptě. Bylo by však chybou přiznávat těmto starobylým národům prvenství v pěstitelství chmele. Starověké pivo bylo nechmelené, jeho chuť byla ovlivňována především směsí určitých bylin.²¹ Pivo si velmi oblíbili i Germáni. Jednalo se ale taktéž o nechmelený nápoj, který

¹⁸ Beranová, M. – Kubačák, A.: Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě, Praha 2010, s. 140.

¹⁹ Zázvorka, V. – Zima, F.: Chmelařství, Praha 1956, s. 7.

²⁰ Český chmel 2011, MZ ČR, Praha 2011, s. 2.

²¹ Fagan, B. M.: Sedmdesát velkých vynálezů starověku, Praha 2005, s. 116 – 117.

byl dochucován vřesní, dobromyslem, šalvějem, rozmarýnem, jalovcem atp. O pěstování chmele vypovídá jako první list Pipina Krátkého z roku 768, přesto ještě za vlády jeho syna Karla Velikého se pilo pivo nechmelené. U Slovanů je znalost chmele doložena v písemných zprávách již z 10. století, o čemž svědčí i archeologické nálezy.²²

Nejasné je, zdali staří Slované chmel již v této době pěstovali, nebo sbírali. Zmínky o pěstování chmele na našem území nacházíme v zakládacích listinách klášterů z 11. století.²³ Kníže Vratislav II. daruje roku 1088 kostelu Vyšehradskému 80 vsí, z všeho chmele knížecích statků má být přenechán kostelu desátek. Kníže Svatopluk dává roku 1108 klášteru v Litomyšli chmelnice s chmelařem Květem. Zde stojí za povšimnutí prvá zmínka o odborníkovi, který se pěstováním chmelové révy zabývá.²⁴

Počátky skutečně úmyslného pěstování chmele souvisely s vegetativním rozmnožováním rostliny uskutečňovaného člověkem. Tímto způsobem mohl být chmel přenesen do ohraničených zahrad. Aby pěstitelé zajistili správný růst, nechali se zřejmě inspirovat přírodou a vysazovali chmel k uschlým stromům nebo kořenům. Tuto oporu brzy nahradily dřevěné tyče, což vedlo k dalším zkulturnujícím zásahům – k tzv. zavádění chmelové révy na oporu (chmelovod).²⁵

Pěstitelství chmele se rozrůstalo v českých zemích během velké kolonizace. Chmelnice byly zakládány na velkostatkách, ale i u drobných sedláků, v okolí královských a poddanských měst.²⁶ V této době ještě nelze mluvit o chmelařských oblastech, tak jak je známe z dnešních dnů. Chmel se pěstoval všude tam, kde to vyžadovala rostoucí výroba a spotřeba piva. Často se jednalo o místa, kde nebyla pro

²² Beranová, M. – Kubačák, A.: Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě, Praha 2010, s. 140.

²³ Zázvorka, V. – Zima, F.: Chmelařství, Praha 1956, s. 7.

²⁴ Lešek, B.: Chmelařství na Žatecku včera a dnes. Praha 1948, s. 13.

²⁵ Rybáček, V. a kol.: Chmelařství, Praha, 1980, s. 94.

²⁶ Beranová, M. – Kubačák, A.: Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě, Praha 2010, s. 141.

pěstitelství vyhovující půda ani patřičné klimatické podmínky. Nevhodné oblasti postupem času vymizely.²⁷ Dnes po nich zbyly jen místní názvy obcí a lokalit jako například Chmelištná, Chmelná, Chmelík, Chmeliště či Chmelnice, které odkazují na pěstitelskou minulost, leckde vsutku dávnou.

Český chmel byl od počátku ceněným obchodním artiklem. Chmel vypěstovaný na Žatecku, Lounsku a Rakovnicku zřejmě již ve 12. – 13. století patřil mezi nejkvalitnější. Význam obchodu s chmelem narůstal během vlády Karla IV. ve 14. století. Obchodní trasy vedly do Uher, Flander, Slezska, Rakous a k Rýnu. O obchodování s chmelem máme například zprávu v listině z Litoměřic, která je datována do roku 1352, a kterou jsou vyměřeny celní poplatky za tuto komoditu. Český chmel se vyvážel po Labi i do Hamburku, kde byl k dostání na zřejmě nejvýznamnějším trhu s chmelem – Forum humuli. Kvalita zboží zde byla hodnocena speciálními znalci.²⁸

Vrcholná vláda Lucemburků vůbec významně přispěla k rozvoji pěstitelství chmele v českých zemích. Karel IV. si byl dobře vědom významu chmelařství a kvality českého chmele. O tom svědčí zákaz vývozu chmelové sádky ze země, jehož porušení se trestalo smrtí, či opatření, aby o chmel pečovali lidé k tomu vyučení.²⁹ Do doby před husitskými válkami též spadají nápadné snahy o rajonizaci chmelařství. Vymezené pěstitelské oblasti však dosud neodpovídaly těm, které se později chmelovou révou proslavily. Na počátku 15. století se jednalo vedle Podřipska o Mnichovohradištsko a Mimoňsko, dolní Povltaví, Pražskou kotlinu a patrně i o Plzeňsko.³⁰

Období husitských válek pěstování chmele nepřálo, docházelo k úpadku a zanedbávání chmelnic. Není tudíž

²⁷ Lešek, B.: Chmelařství na Žatecku včera a dnes, s. 14.

²⁸ Vent, L.: Chmelařství. Organizace a technologie výroby, Praha 1963, s. 13.

²⁹ Zázvorka, V. – Zima, F.: Chmelařství, Praha 1956, s. 7.

³⁰ Beranová, M. – Kubačák, A.: Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě, Praha 2010, s. 141.

překvapivé, že v sousedním Bavorsku bylo chmelařství právě v této době na vzestupu, a to zejména v okolí klášterů, kde se svými bohatými zkušenostmi působili mniši, kteří prchali z husitských Čech.³¹

2.2 Raně novověké chmelařství

Doba po odeznění válek je charakteristická nebývale vysokou konzumací alkoholických nápojů, zejména piva. Například v Hlohově se podle dochovaných zpráv z počátku 16. století ženy scházející se u šestinedělek opíjeli pivem, což prý mělo za následek hluboký pokles morálky v celém městě.³² Vaření piva bylo od nepaměti výnosným podnikem. Právo várečné bylo jedním z nejdůležitějších privilegií ve středověku a raném novověku. Zpočátku disponovala těmito výsadami pouze šlechta, církevní instituce a královská města. Později bylo privilegium vařit pivo za určitých podmínek postoupeno některým poddanským městům, či dokonce vybraným rodinám, tzv. právovárečným domům.³³ Pěstování chmele a výroba piva byly stále spíše nahodilé a odpovídaly místní poptávce. Ke změně dochází zhruba od 30. let 16. století, kdy se pivo vyráběné v režii panovníka a šlechty stává významným zdrojem zisků výše jmenovaných. Potřebám pivovarů se začala přizpůsobovat produkce panských velkostatků.³⁴

V průběhu 17. století se postupně přechází od pšeničných piv ke kvalitnějším ječným, která se v tradičních centrech českého pivovarnictví, v Lounech, Kadani a Rakovníku, počala vařit již ve druhé polovině století šestnáctého.³⁵ Do pěstování chmele podstatné změny nezasáhly. Můžeme se však

³¹ Lešek, B.: Chmelařství na Žatecku včera a dnes, s. 17.

³² Tamtéž, s. 20.

³³ Beranová, M. – Kubačák, A.: Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě, Praha 2010, s. 210.

³⁴ Tamtéž, s. 211.

³⁵ Tamtéž.

zastavit na jedné z raně novověkých chmelnic, abychom se blíže podívali na průběh prací zde vykonávaných. Vypovídajícím pramenem pro nás bude řád Města Louny z let 1589 a 1662 pro vinaře, který měl stejnou platnost i pro chmelaře. Z předpisu se dozvíme, že práce na chmelnicích byla velmi těžká a špatně placená. Dohled nad chmelnicemi vykonávali zvolení „perkmistři“, kteří řídili průběh prací. Pro dělníky pracující ve chmelnicích platila mimořádně přísná pravidla. Za svá pochybení mohli počítat s přísnými tresty. Pracovníci nesměli přijít do práce opilí, nikdo nesměl klít nebo zpívat oplzlé písně. Z chmelnic se nesmělo nic odnášet, především bylo trestáno (za určitých podmínek i smrtí) odcizení chmelové sádky. Na chmelnici býval vyhrazený čas na snídani, oběd a večeři, ne však více než půl hodiny. Do práce a z práce se muselo vždy chodit společně. Nepovoláním osobám byl přístup do chmelnic přísně zapovězen. Bez souhlasu majitele zde nesměla být provozována ani honitba. Jak vidno, v celém řádu byl kladen důraz na to, aby místa, kde se chmel pěstoval, požívala mimořádné ochrany a práce zde vykonávané byly prováděny co nejpečlivěji.³⁶

Třicetiletá válka znamenala pro tuzemské chmelařství, které vždy vyžadovalo co nejcitlivější přístup a správně odvedenou práci, pohromu. Neobdělávané chmelnice zanikaly, chmelové kultury zplaněly. Vývoz chmele byl na určitou dobu dokonce zakázán. V důsledku úbytku obyvatelstva se nedostávalo pracovních sil, takže na chmelnicích pracovali lidé, kteří této náročné činnosti příliš nerozuměli. Ještě dlouho po válce byl mnohde zaznamenán sběr planého chmele. Tou dobou se chmel začal úspěšně pěstovat i v jiných zemích. Značnou měrou se na tomto faktu též podíleli čeští pobělohorští exulanti.³⁷

³⁶ Tamtéž, s. 22 – 23.

³⁷ Zinnerová, Alena. Český chmelařský spolek a chmelařství na Žatecku v souvislostech hospodářského vývoje českých zemí ve 2. polovině 19. a na počátku 20. století. Praha, 1988. Diplomová práce. FF UK v Praze, s. 106.

I když byly škody způsobené válečným běsněním ve chmelařství nezměrné, nebyl nedostatek kvalitního chmele pocítován tak silně, jak by se na první pohled mohlo zdát. Pivo je četně nahrazováno novými pitivy – kávou, kořalkou nebo čajem. Kvalita chmelového nápoje a jeho spotřeba zároveň klesala, na chmelaře tak nebyly kladeny příliš vysoké nároky a při výrobě zlatavého moku byl nezřídka používán i méně jakostní chmel. Je zajímavé, že pěstování vína, které na Žatecku a Lounsku nebylo zdaleka ojedinělé, a s chmelařstvím úzce souviselo, se po třicetileté válce již nevzpamatovalo a bylo v této oblasti plně nahrazeno chmelem.³⁸

Navzdory potížím se na Lounsku a Žatecku v druhé polovině 17. století našlo mnoho vesnic, kterým se vyplatilo chmel nově pěstovat.³⁹ Chmelová réva se rozšířila i na Sokolovsko (falknovská oblast), kde se úspěšně pěstovala až do předminulého století.⁴⁰ V pivovarnictví se již plně prosadila výroba ječného piva. Ačkoliv se jednalo o poměrně nákladný proces, zůstávalo vaření chmelového nápoje výnosným podnikem. Nutno dodat, že produkce raně novověkých pivovarů velmi ochotně podléhala zkáze a proto byla určena k rychlé spotřebě. Zejména vrchnostenští výrobci si zajišťovali odbyt vnučováním svých produktů vlastním poddaným.⁴¹

Velkým nešvarem postihující obchod s chmelem snad od pradávna, byly nepoctivé praktiky některých pěstitelů a kupců. Nezřídka byla méně ceněná úroda vydávána za kvalitnější či k lepšímu chmelu byl přimícháván chmel horší.⁴² Řády, které se zabývaly pěstováním chmelové révy a následným prodejem sklizené úrody, tak postupem času nabyly společenské závaznosti. Patent z roku 1769 nařizoval

³⁸ Lešek, B.: Chmelařství na Žatecku včera a dnes, s. 26.

³⁹ Tamtéž, s. 27.

⁴⁰ Zinnerová, Alena. Český chmelařský spolek..., s. 106.

⁴¹ Beranová, M. – Kubačák, A.: Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě, Praha 2010, s. 211.

⁴² Lešek, B.: Chmelařství na Žatecku včera a dnes, s. 27.

magistrátům, aby byl chmel pečetěn a opatřen ověřovací listinou, na které měla být kupříkladu vyznačena odrůda, číslo žoku, obec původu atp.⁴³

2.3 Nejnovější dějiny českého chmelařství

V první polovině 19. století počal ztrácet český chmel své výsadní postavení. Zahraniční konkurence byla obzvláště silná v jižním Německu, postupem času začal na zahraničních trzích dominovat levný chmel pěstovaný v Americe. Přesto si český chmel udržel výsadní postavení a z toho plynoucí odbyt v rámci Habsburské monarchie. Výměra chmelnic měla mírně vzestupnou tendenci a pěstování chmele se ustálilo v klimaticky nejvýhodnějších oblastech. Na Moravě se chmel vyskytoval v Brněnském kraji, v omezené míře také na Přerovsku.⁴⁴

Ve zprávě z roku 1830 se dobový čtenář o českém chmelařství dočetl toto: *„Český chmel je světoznámý, daří se nejlépe na Žatecku a pěstuje se také na Rakovnicku, Boleslavsku a kolem Plzně. Nejlepší chmel je červený žatecký, který se vyznamenává přede všemi ostatními bohatstvím balšámového oleje a kořených součástí a dodává více nežli kterýkoliv jiný pivo příjemné chuti a stálosti.“*⁴⁵ Jak je vidět, ještě v první polovině 19. století byl chmel pěstován v rozličných oblastech a jeho produkce se stále do jisté míry řídila místní poptávkou.

V průběhu předminulého století je pěstování chmele technicky zdokonalováno. Ke slovu se dostávají nové vědecké poznatky. Mnohé práce, které se dříve neobešly bez lidských rukou, nyní vykonávají stroje. Ve druhé polovině 19. století nahrazuje stovky let používané chmelové tyče tzv. žatecká

⁴³ Horejšek, J. – Zich, M.: Chmelařství, Praha 1990.

⁴⁴ Beranová, M. – Kubačák, A.: Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě, Praha 2010, s. 234.

⁴⁵ Zázvorka, V. – Zima, F.: Chmelařství, Praha 1956, s. 8.

drátěnka. Přechází se na technologii sušení umělým teplem, která významně urychlila produkci usušeného chmele.⁴⁶ Modernizace se nevyhnula ani pivovarům. Ačkoliv velmi zdoluhavě, přeci jen se nakonec prosadila technologie spodního kvašení. Byly zakládány pivovary s průmyslovou výrobou piva jako například Smíchov či Budvar v Českých Budějovicích.⁴⁷ Již ve 30. letech 19. století byl v Žatci založen Chmelařský spolek. Později se spojují chmelařské obce v této oblasti. Prvořadým cílem těchto společností byla ochrana nejkvalitnějších odrůd chmele. Za tímto účelem jsou taktéž zakládány známkovny chmele.⁴⁸

Přes veškerou modernizaci musela být nejvýznamnější práce ve chmelnicích – včasná sklizeň – stále prováděna lidskýma rukama. Ve své reportáži, která vyšla roku 1920 v knize *Pražská dobrodružství*, popisuje E. E. Kisch průběh sklizně chmele na Žatecku počátkem 20. století. Pracovníci se tehdy rekrutovali z řad pražské chudiny a nižších vrstev, nezaměstnaných, výjimkou nebyly celé rodiny i s dětmi.⁴⁹

Čekala je náročná práce, která se leckdy protáhla na dva až tři týdny. Chmel se česal od časného rána do šesté hodiny večerní. Chmelové šištice se správně trhaly do proutěných košů jednotlivě, připouštěl se i shluk tří hlávek na jedné stopce. S načesaným košem se chodilo za šafářem, kde se načesaný chmel odměřoval a odevzdával.⁵⁰ Za čtvrtku chmele – věrtele, dostávali česáči známky, které poté měnili za peníze. Jeden věrtel se u Kische cenil na 20 haléřů, k tomu pracovník obdržel půl litru mléka a brambory.⁵¹ Po práci se nocovalo ve velmi stísněných podmínkách, v místnostech bez zařízení a na slámě.⁵²

⁴⁶ Beranová, M. – Kubačák, A.: Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě, Praha 2010, s. 263.

⁴⁷ Tamtéž, s. 274.

⁴⁸ Lešek, B.: Chmelařství na Žatecku včera a dnes, s. 28.

⁴⁹ Kisch, E. E.: Pražská dobrodružství, Praha 1968, s. 107.

⁵⁰ Tamtéž, s. 116 – 117.

⁵¹ Tamtéž, s. 106.

⁵² Tamtéž, s. 109.

Kolem roku 1890 byla celková výměra chmelnic v českých zemích mezi 8 000 - 10 000 ha. Před první světovou válkou dosáhly plochy chmelnic svého maxima - 17 000 ha. V průběhu první světové války však dochází k podstatnému útlumu ve výrobě chmele, navíc se na sklonku konfliktu ztenčila výměra zhruba na polovinu a tento stav trval i v prvních poválečných letech. Nepřímé svědectví o těžkostech v tuzemském chmelařství za časů velké světové konfrontace podává Jaroslav Hašek v *Osudech dobrého vojáka Švejka*. Když se obchodník s chmelem Wendler vydá do bytu nadporučíka Lukáše, aby si odtud odvedl svou nezdárnou ženu Katy, stěžuje si během neformálního rozhovoru, kdy oba pánové čekají na paní Wendlerovou, že ztratil řadu zahraničních odbytišť, protože mu nevyužitý chmel hnije ve skladištích. Kupec dodává: „Proč zas se vedou mezi Mósou a Moselou prudké dělostřelecké boje? Víte, že v Combres a Woëwru u Marche shořely tři pivovary, kam jsem posílal ročně přes pět set žoků chmele? [...] Šestkrát bojovali Němci s Belgičany o pivovar Klosterhoek, to máte ztrátu 350 žoků chmele ročně.“⁵³

Hašek tím poukázal nejen na urputné boje, které se vedly v západní Evropě na počátku německé vojenské kampaně, ale především nepřímo informuje o tom, jak důležitou roli hrál pro české chmelaře export nejlepších odrůd do zahraničí. Mezi světovými válkami byly plné dvě třetiny sklizeného chmele určeny na vývoz. Největším odběratelem tohoto tradičního českého artiklu byly před druhou světovou válkou Spojené státy americké, které skupovaly téměř čtvrtinu chmele určeného na vývoz. Dalšími významnými odbytišti bylo Německo, Francie či Belgie.⁵⁴

Vlivem vyčerpání půd a nedostatkem hnojiv poklesly průměrné hektarové výnosy po roce 1918 o polovinu. Výroba

⁵³ Hašek, J.: *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války I*, Praha 1975, s. 239.

⁵⁴ Vent, L.: *Chmelařství. Organizace a technologie výroby*, Praha 1963, s. 22.

chmele však během 20. let strmě stoupá tažena vzhůru vysokými výkupními cenami, po kvalitních českých odrūdách byl hlad. Roku 1929 byla výměra chmelnic vyčíslena na 17 264 ha.,⁵⁵ tedy dosáhla, a dokonce nepatrně předčila, předválečné maximum. Přílišná výměra, které záhy přestala odpovídat snižujícímu se exportu, vedla k náhlému poklesu cen. Krize se tak plně projevila i ve chmelařství. Ne nadarmo se ve statistické ročence z počátku 30. let konstatuje, že: „Chmel je plodina, která podléhá snad nejvíce kolosálním změnám cen; dnešní ceny jsou jen zlomkem nejvyšších cen, jichž bylo před léty dosaženo.“⁵⁶ Hlavní příčinou úpadku byla světová nadvýroba a nízká spotřeba piva. Výkupní ceny byly tak nízké, že v některých případech nepokryly ani pětinu výrobních nákladů. Podle údajů z počátku 30. let se pohybovala cena za 50 kg chmele roku 1920 kolem 8 000 Kč, roku 1926 to bylo mezi 3 500 – 4 500 Kč, v roce 1930 nevystoupila cena za polovinu metrického centu nad 500 korun. Nepříznivá situace českého chmelařství byla řešena od roku 1931 legislativními opatřeními a poprvé bylo přikročeno k registraci jednotlivých chmelnic podle parcelních čísel.⁵⁷ Celková výměra v ČSR klesla v polovině 30. let zhruba o jednu třetinu.⁵⁸

Kroky německé správy po zřízení Protektorátu Čechy a Morava se negativně podepsaly i na našem chmelařství. Povinná redukce chmelnic snížila výměru o více než 3 000 ha. Zanedbání obnovy zbývajících chmelnic mělo za následek třetinový pokles výroby. Po válce se na pěstování chmele také negativně podepsal odsun německého obyvatelstva z českých zemí. V některých chmelařských oblastech – především na Žatecku a Podbořansku – se jednalo o zcela zásadní výměnu obyvatelstva. Nově příchozími v oblastech

⁵⁵ Jedná se o největší rozlohu chmelnic v Československu.

⁵⁶ Ročenka Československé republiky, roč. 10, 1931, s. 180.

⁵⁷ Zázvorka, V. – Zima, F.: Chmelařství, Praha 1956, s. 8 – 9.

⁵⁸ Statistická ročenka Republiky československé, Praha 1938, s. 43.

pěstování chmele byli mnohde volyňští Češi. Je pochopitelné, že noví osadníci neměli s náročnou prací na chmelnicích žádné zkušenosti. Řada chmelnic byla neobdělávaná, velmi vážně hrozil pokles hektarových výnosů.⁵⁹

Chmelařství se stejně jako ostatní zemědělské obory muselo vyrovnat s poválečným úbytkem pracovních sil (viz kapitola 3). Před druhou světovou válkou se sezonní pracovníci na chmel rekrutovali z řad nezaměstnaných. Po roce 1945 tedy bylo přikročeno k hledání nových pracovních rezerv. Podle závazných přihlášek na chmel dochovaných ve fondu expozitury ONV Slaný v Novém Strašecí, tvořily značnou část pracovníků v této době ženy v domácnostech, lidé se sníženou pracovní schopností, důchodci, studenti atp. Na sklízecí práce byli také prikazováni lidé podle platných právních předpisů⁶⁰ (viz podkapitola 3.1).

Nejen nedostatek pracovních sil, ale i zanedbané chmelnice a celkový pokles výměry v ČSR znamenal nižší vývoz sklizeného chmele na zahraniční trhy. To pocitovali samotní vývozci, kteří nedokázali uspokojit své předválečné zákazníky. Proto vyzívala Jednota chmelařská v Žatci všechny pěstitele ke zvýšení produkce s heslem „*republice devis více daj chmelnice*“.⁶¹ Náklady na zakládání nových chmelnic byly vysoké, ty špatně obhospodařované z let německé okupace plodily málo. Pěstitelé se potýkali s nízkými výnosy, které prohloubilo sucho roku 1947. Mnozí chmelaři, zvláště ti v pohraničních oblastech, své chmelnice rušili. Přesto se mezi lety 1945 – 1948 vyvezl ze země chmel za více než půldruhé miliardy korun.⁶²

Kolektivizace zemědělství postupovala i v chmelařských oblastech. Zdá se, že nemálo pěstitelů, kteří neměli díky

⁵⁹ Tamtéž.

⁶⁰ SOKA Rakovník, f. Expozitura ONV Slaný v Novém Strašecí, ev. č. 75, inv. č. 170, Česání chmele – provedení náboru česáčů.

⁶¹ Tamtéž, dopis Jednoty chmelařské v Žatci expozituře ONV Slaný v Novém Strašecí.

⁶² Tamtéž, Soutěžení chmelařů.

vysokým nákladům na obnovu chmelnic zájem pokračovat ve své činnosti, vcelku ochotně přenechalo svá pole vznikajícím družstvům. Přesto nalezneme v archivech ještě hluboko v 50. letech četné seznamy soukromníků pěstujících chmel. S dovršením kolektivizace však i tito vymizeli. Výsledkem, zmiňovaných procesů byl vznik velkých pěstitelských center při družstvech a státních statcích specializujících se na toto odvětví rostlinné výroby. Větší výměry však vyžadovaly více pracovníků.

Pracovní síly potřebné každý rok na přelomu srpna a září zajišťovaly během první poloviny 50. let pracovní brigády z řad zaměstnanců, stále více se však osvědčovala výpomoc školní mládeže. Nasazení celých školních kolektivů při práci v zemědělství se přitom počalo uplatňovat již v prvních poválečných letech. Účast při různých sklízecích pracích se týkala dětí starších 14 let, v některých případech se zapojovali i dvanáctiletí.⁶³ Původní autorův předpoklad, že chmelové brigády s masovým nasazením mládeže byly typické až pro konec 50. let, tak bylo nutné přehodnotit. Prozkoumané archivní fondy⁶⁴ vydaly četné doklady o formování pracovních brigád ze vzdělávacích ústavů po celou sledovanou dekádu. Přesto lze tvrdit, že takto utvářené brigády se kvalitativně lišily⁶⁵ od těch, které se staly předmětem předkládané práce. Kořeny pozdějších brigád, zejména jejich organizační rámec, je však třeba hledat, jak jsme si ukázali, právě po druhé světové válce a zejména v první polovině 50. let.

⁶³ Tamtéž, Informační zprávy Ústřední sklizňové soutěžní komise při ministerstvu zemědělství ze dne 3. 10. 1946.

⁶⁴ Především SOA Praha, f. Středočeský krajský národní výbor Praha.

⁶⁵ Chmelové kampaně v 50. letech se odlišovaly od následující dekády nižší mírou organizačních schopností pracovníků, kteří brigády zajišťovali v rámci úřadů státní správy. Lze říci, že se zainteresovaná místa postupem času organizování výpomoci „učila“. Velké rozdíly se také týkaly péče, kterou byli organizátoři schopni brigádníkům zajistit.

3. Nedostatek pracovních sil v Československu po roce 1945

Jedním z charakteristických rysů v oblasti hospodářského a sociálního vývoje v ČSR po skončení druhé světové války je úbytek obyvatelstva a s tím úzce související nedostatek pracovních sil. Na vině byl vedle válečných ztrát především odsun⁶⁶ obyvatel německé národnosti z českých zemí. Naproti tomu byl zahájen program reemigrace, kdy se v poválečných letech zpět do ČSR vracely tisíce Čechů z Volyně, Polska, Maďarska, Jugoslávie, Francie a dalších zemí. Tímto způsobem se do Československa vrátilo 947 tisíc osob.⁶⁷ I přes to byl úbytek obyvatelstva patrný. Ve srovnání s rokem 1941 žilo v Čechách, na Moravě a ve Slezsku roku 1948 o dva a čtvrt milionů lidí méně.⁶⁸

Nedostatek pracovních sil se projevoval negativně jak v průmyslu, tak v zemědělství. V důsledku vynuceného transferu německého obyvatelstva se celkový počet pracovníků v průmyslových odvětvích snížil zhruba o jednu pětinu. Klesal i počet českých dělníků, někteří z nich se z válečné výroby vraceli do svého původního povolání.⁶⁹ V zemědělství se vedle odsunu a přirozeného úbytku venkovského obyvatelstva na potížích s nedostačujícím počtem pracovních sil také podílela strukturální přestavba rostlinné a živočišné výroby po roce 1948. Negativně se projevovaly útoky sedláků a rolníků před kolektivizací z půdy a vyhánění tzv. vesnických boháčů z jejich usedlostí a obcí. Důsledkem výše uvedených událostí byl nárůst neobdělávané nebo špatně

⁶⁶ Z ČSR bylo vysídleno 2, 82 milionů obyvatel německé národnosti. Více Kaplan, K.: Proměny české společnosti 1948 – 1960. Část první, Praha 2007, s. 11.

⁶⁷ Kalinová, L.: Společenské proměny v čase socialistického experimentu, Praha 2007, s. 69.

⁶⁸ Kaplan, K.: Proměny české společnosti 1948 – 1960. Část první, Praha 2007, s. 11.

⁶⁹ Kalinová, L.: Společenské proměny v čase socialistického experimentu, Praha 2007, s. 70.

obdělávané půdy. Výrazně poklesly investice do zemědělství vůbec a do mechanizace zvláště.⁷⁰

Úbytek pracovníků v průmyslu a zemědělství byl od počátků řešen hledáním pracovních rezerv, všeobecnou mobilizací obyvatelstva v duchu étosu budování nové republiky, pracovními iniciativami i různými druhy soutěžení.

3.1 Legislativní opatření

Potíže s nedostatečným počtem pracovních sil si uvědomovala zainteresovaná ministerstva i vláda jako celek. To dosvědčuje řada právních norem přijatých v poválečných letech, které měly za cíl získat nové pracovníky do důležitých odvětví. Po roce 1945 se nicméně nejednalo o zcela nové prostředky. Podobné předpisy byly v Československu vydávány před druhou světovou válkou.⁷¹ Zvláštní druhem vynuceného pracovního poměru bylo totální nasazení protektorátních občanů v průběhu války.

Již vládní nařízení 32/1945 Sb.⁷² o mimořádných opatřeních k zabezpečení nutných zemědělských prací ze dne 3. srpna 1945 ukládalo, že se všichni občané, kteří nejsou v zaměstnaneckém poměru a skutečně nepracují, mají hlásit do pěti dnů od vydání nařízení příslušným místním národním výborům či správním komisím k přechodné práci v zemědělství. Povinnost se týkala mužů ve věku od 16 do 55 let, žen od 16 do 45 let. Vyňati byli lidé postižení nacistickou okupací, studenti vysokých a středních škol účastníci se výuky nebo příprav na zkoušky, nezpůsobilí práce, těhotné ženy, ženy

⁷⁰ Kaplan, K.: Proměny české společnosti 1948 – 1960. Část druhá. Venkov, Praha 2012, s. 11 – 13.

⁷¹ Pracovní povinnost v důležitých oborech během branné pohotovosti předpokládal již zákon č. 131/1936 o obraně státu ve své hlavě V. Dále lze uvést vládní nařízení č. 223/1938 o pracovních útvarech; vládní nařízení 72/1939 o kárných pracovních táborech či vládní nařízení č. 177/1939 o přikazování osob k zemědělské práci.

⁷² Vládní nařízení platilo pouze v Českých zemích.

v domácnosti, rodičky po porodu, živnostníci, osoby provozující svobodná povolání a konající základní vojenskou službu.⁷³

Seznamy přihlášených se podle uvedené normy neprodleně předávaly okresním úřadům ochrany práce (OÚOP). Úředním výměrem byli způsobilí lidé následně přidělováni na místo svého přechodného pracovního působiště v zemědělském sektoru. Nařízení vlády předpokládalo, že takto nasazené osoby budou po dobu výpomoci u přechodného zaměstnavatele v řádném pracovním poměru, zaměstnány nejlépe v obvodu své obce či úřadu ochrany práce a musí být placeny podle platných mzdových sazeb.⁷⁴

Vládní místa hodlala nedostatek pracovních sil řešit i za pomoci dekretu prezidenta republiky č. 71/1945 Sb. Dekret stanovoval pracovní povinnost u osob pozbyvších československé státní občanství⁷⁵ a dále těch příslušníků české, slovenské nebo jiné slovanské národnosti, jenž dobrovolně a bez nátlaku přijali či žádali o německé říšské občanství. I v případě tohoto dekretu byli od pracovní povinnosti osvobozeni někteří lidé. Pravidla byla nicméně o poznání přísnější než v případě výše uvedeného vládního nařízení či dekretu prezidenta republiky č. 88 (viz dále). Povinnost „odstraňovat a odčiňovat škody způsobené válkou a leteckým bombardováním, jakož i obnovovat hospodářský život rozrušený válkou“ se netýkala především osob fyzicky a duševně nezpůsobilých práce, těhotných a žen pečujících o malé děti.⁷⁶

Stěžejní osou snah vedoucích k zajištění nových pracovních sil v preferovaných průmyslových a zemědělských oborech se stal dekret prezidenta republiky č. 88/1945 Sb. o všeobecné pracovní povinnosti ze dne 17. října 1945. Po několika

⁷³ Vládní nařízení č. 32/1945 Sb.

⁷⁴ Tamtéž.

⁷⁵ Ústavní dekret prezidenta republiky č. 33/1945 Sb.

⁷⁶ Dekret prezidenta republiky č. 71/1945 Sb.

novelizacích⁷⁷ platila tato norma až do roku 1966, kdy vstoupil v platnost zákon č. 65/1965 Sb. (zákoník práce). Podle uvedeného dekretu mohli být přikázáni všichni tělesně a duševně schopní muži ve věku od 16 do 65 let a ženy od 18 do 45 let k „výkonu neodkladných prací, které jsou vyžadovány veřejným zájmem.“⁷⁸ Přidělování se opět nepřipouštělo u studentů a učňů, kteří prokazatelně studují či se připravují ke zkouškám, u matek pečujících o děti do 15 let, vojáků v základní vojenské službě atp. Ačkoliv znění dekretu zdůrazňovalo, že k práci mají být prikazování zejména lidé skutečně nepracující, oproti předchozím normám se úřadům ochrany práce nabízela možnost přeřadit zaměstnance z méně důležitých oborů do takových, kde pracovníci chyběli. Dosavadní pracovní poměr přidělením nezanikal, zaměstnanci zůstávali u původního zaměstnavatele v evidenci jako by byli na dovolené. Obyvatele ČSR nespadající do výše uvedených výjimek tak bylo možné přidělit na určená pracoviště až na jeden rok. Ve výjimečných případech se lhůta prodlužovala ještě o šest měsíců navíc.⁷⁹

Návrh na přidělení osob podávali zaměstnavatelé na OÚOP, v jehož obvodu se práce vykonávala. V seznamech byly evidovány předpokládané počty žádaných pracovníků, druh a délka vykonávané práce. Úřad poté na základě vlastních údajů (lidé bez práce a zaměstnanci, jejichž pracovní poměr byl rozvázán, byli povinováni se úřadu neprodleně hlásit) vystavoval výměry obsahující osobní údaje přidělců, místo přechodného pracoviště, druh a dobu určeného pracovního poměru a termín nástupu. Lhůta doručení úředního výměru byla stanovena minimálně na tři dny před nástupem do určeného zaměstnání. Zákonodárce předpokládal, že jednání odporující

⁷⁷ Jedná se především o zákon č. 175/1948 prodlužující pracovní povinnost na dvojnásobnou dobu.

⁷⁸ Dekret prezidenta republiky č. 88/1945 Sb.

⁷⁹ Tamtéž.

znění dekretu může být sankcionováno OÚOP pořádkovou pokutou v maximální výši 10 000 K. Pracovníci okresní národních výborů mohli potrestat provinilce pokutou ve správním řízení do výše 100 000 K. V případě nedobytnosti pohledávky bylo přípustné přikročit k trestu odnětí svobody dle příslušných předpisů. Proti pracovnímu výměru bylo možné podat odvolání k OÚOP⁸⁰ Opravné prostředky však neměly odkladný účinek.⁸¹

Ve stejném duchu byl přijat prozatímním národním shromážděním zákon č. 121/1946 Sb. o zajištění pracovních sil pro zemědělskou výrobu v „*rámci národní výstavby státu*“ ze dne 16. května 1946. Pracovní povinnost mužů (15 – 55 let) a žen (15 – 45 let) bez pracovního poměru byla zákonem stanovena na tři měsíce.⁸² Poslanec a zpravodaj sociálně-politického výboru PNS Cígler v úvodu svého příspěvku k předkládané vládní osnově zdůraznil důležitost navrhovaného zákona. Doslova prohlásil, že v důsledku chybějících pracovních sil na venkově: „*Je skutečně ohrožena existence naší zemědělské výroby a tím také bezprostředně výživa našeho obyvatelstva.*“⁸³ Naléhavost přijímaného opatření podtrhlo znění úvodního paragrafu, kde se pravilo, že výpomoc v zemědělství je morální a právní povinností obyvatel Československa.⁸⁴

Záhy se ukázalo, že narychlo přijatý zákon nebyl příliš účinný. Značná šíře výjimek z pracovní povinnosti umožňovala řadě lidí vyhnout se prikázání k zemědělské práci. Nastalou situaci řešil ministr sociální péče Nejedlý ve své vyhlášce č. 1621, kterou povolával do zemědělství ročníky 1927 a 1928. Masové nasazení mladých lidí v sektorech živočišné a rostlinné výroby je pozoruhodné pro další výklad.

⁸⁰ Na Slovensku se stížnosti adresovaly na Povereníctvo Slovenskej národnej rady pre sociálnu starostlivosť.

⁸¹ Dekret prezidenta republiky č. 88/1945 Sb.

⁸² Zákon č. 121/1946 Sb.

⁸³ Stenoprotokoly z 53. Schůze PNS ze dne 16. 5. 1946, [cit. 2014-02-24] dostupné online <http://www.psp.cz/eknih/1945pns/stenprot/053schuz/s053008.htm>.

⁸⁴ Zákon č. 121/1946 Sb.

Vyhlášku, účinnou od 1. srpna 1946, bylo nutné zpětně doplnit zákonným opodstatněním. Proto byl v září přijat zákon č. 176/1946 Sb. novelizující původní zákon o povinné práci v zemědělství (viz výše) a zároveň byla schválena zpětná účinnost přijaté novely. Schvalování vládního návrhu zákona doprovázela široká diskuze. Vedle proklamací, že mládež ve své většině s porozuměním přijímá nutnou oběť ve prospěch celku, se mezi poslanci objevovaly názory, že je třeba pro mladé lidi důsledně zajistit zdravotní péči, odpovídající životní podmínky, zejména stravování a ubytování, a dostatečný pedagogický dozor, aby neutrpěla morální stránka mladých lidí.⁸⁵ To potvrzuje i oběžník pro ONV, ve kterém je zdůrazněno, aby: „[...] mládež ve chvílích oddechu věnovala se ušlechtilým zábavám a sebevzdělávání, a aby pod demoralizujícím vlivem nezodpovědných starších osob nebyla sváděna k požívání alkoholu, ke hře v karty apod.“⁸⁶ Pracovní skupiny a odpovědný dozor zajišťovaly Svaz české mládeže (SČM), školy, závody, úřady a další organizace.⁸⁷

Uvedené právní normy dokumentují palčivost potíží s nedostatkem pracovních sil v poválečné ČSR. Vládní místa je řešila mj. legislativní cestou vytvářející právní rámec k využití direktivních nástrojů, pro které bylo charakteristické zavedení pracovní povinnosti a příkazování lidí k práci. Hledala se pochopitelně i další řešení. Volná místa na pracovním trhu zaplňovali zahraniční dělníci z Itálie, Jugoslávie, Bulharska a dalších zemí, ve jménu mobilizace pracovních sil se hledaly rezervy v méně důležitých výrobních odvětvích a ve státní správě. Výčet přijímaných právních předpisů není konečný. Naopak, problémy

⁸⁵ Stenoprotokoly z 10. Schůze ÚNS ze dne 13. 9. 1946, [cit. 2014-02-25] dostupné online <http://www.psp.cz/eknih/1946uns/stenprot/010schuz/s010008.htm>.

⁸⁶ SOKA Rakovník, f. Expozitura ONV Slaný v Novém Strašecí, ev. č. 72, inv. č. 148, Oběžník č. 1047, Pomoc mládeže v zemědělství.

⁸⁷ Tamtéž.

s nedostatkem zaměstnanců přetrvávaly. Svědčí o tom i další aktivita zákonodárců, kteří přijali roku 1947 zákon o některých opatřeních k provedení národní mobilizace pracovních sil (87/1947 Sb.), výše zmíněná novela dekretu prezidenta republiky č. 88 prodlužující lhůtu po kterou bylo možno přikazovat práci nebo vládní nařízení o opatřeních proti fluktuaci a absenci z roku 1953. Později byly pracovní síly získávány i v rámci nechvalně proslulé akce *77 tisíc do výroby*, využíváním otrocké práce vězňů či nasazováním pomocných technických praporů.

3.2 Dobrovolná pracovní iniciativa a brigádnictví

V úvodu této kapitoly bylo naznačeno, že v poválečných letech byla velká část české a slovenské společnosti v rámci dobrovolné pracovní iniciativy ochotná se nejen podílet na obnově válkou postižené země, ale i pracovat v důležitých průmyslových odvětvích a na úseku zemědělské výroby. Již 11. května 1945 vystoupil v ČsRo náměstek předsedy vlády K. Gottwald s projevem *Voláme lid do budovatelské práce*, kde na závěr svého svolání podtrhl, že: *„Národní výbory a vláda se budou opírat o tvůrčí iniciativu a organizační a budovatelské schopnosti nejširších vrstev našeho národa. Všem věrným a poctivým občanům republiky bez rozdílu sociálního postavení a politické příslušnosti – dělníkům, rolníkům, živnostníkům, pracující inteligenci, prostě všem pracovníkům, mužům i ženám – je otevřena cesta k nejširší iniciativě a plodotvorné práci. [...] K této budovatelské práci pro blaho národa a republiky volá vláda všechen náš lid.“*⁸⁸

Pracovní iniciativa je podle *„Příručního slovníku naučného“* z roku 1962 jeden z předních činitelů při budování

⁸⁸ Gottwald, K.: O budování socialistické vlasti, Praha 1973, s. 25.

socialistické společnosti.⁸⁹ Elementární metodou rozvoje iniciativy bylo socialistické soutěžení. Za základní formu soutěžení byly považovány pracovní brigády, na vyšší úrovni se nacházelo údernické hnutí, které bylo v ČSR spojeno s libčicko-myjavským hnutím.⁹⁰ Vrcholem pomyslné pyramidy socialistického soutěžení se staly brigády socialistické práce, oficiálně iniciované na dole Nosek v Tuchlovicích na Kladensku v listopadu 1958.⁹¹

Zavádění sovětských pracovních metod se v Československu počalo uplatňovat záhy po skončení druhé světové války. Peter Heumos dokonce ve své studii⁹² uvádí, že již 8. května 1945 deklarovali důlní inženýři v Ostravě zahájení stachanovského hnutí. V říjnu téhož roku se přes 50 tisíc závodů účastnilo sedmi kol celostátní soutěže, první velké akce v rámci dohody stran Národní fronty o obnově.⁹³ V dalším výkladu se budeme podrobněji věnovat brigádnickému hnutí a pracovním brigádám.

Brigády musíme chápat spíše jako krátkodobou výpomoc tam, kde to bylo nutné. Typickým příkladem je pomoc při sklizňových pracích v zemědělství. Především v tomto případě se uplatňovali v pracovních brigádách mladí lidé – studenti a učni, ženy v domácnostech, ale někdy i děti školou povinné. Brigád se účastnili ve velké míře též zaměstnanci, a to nad rámec svých povinností, často mimo pracovní dobu.⁹⁴ Někdy docházelo k dlouhodobému nasazování pracovníků mimo jejich původní obory v preferovaných odvětvích těžkého či chemického průmyslu a v hornictví. Zde se již stírala hranice mezi brigádou a běžným pracovním úvazkem. Nicméně se

⁸⁹ Příruční slovník naučný, II díl, Praha 1962, s. 265.

⁹⁰ Doplnit.

⁹¹ Tamtéž, IV díl, Praha 1962, s. 170.

⁹² Vyhrňme si rukávy, než se kola zastaví. Dělníci a státní socialismus v Československu 1945 – 1948, Praha 2006.

⁹³ Tamtéž, s. 42.

⁹⁴ Příruční slovník naučný, I. díl, Praha 1962, s. 267.

počítalo s tím, že po splnění daného úkolu, se pracovníci opět vrátí do svého původního zaměstnání.⁹⁵

Kromě zemědělství, kde se brigádnictví uplatňovalo ve velké šíři při sklizních a dalších činnostech vyžadující značné nasazení pracovních sil, se brigády, jak bylo naznačeno výše, sestavovaly také při těžbě černého uhlí, v těžkém průmyslu strojírenství apod. Velký význam byl brigádníkům přičítán i v rámci tzv. staveb mládeže. Hnutí vzniklo v prosinci 1946, kdy vedení SČM vyhlásilo přijetí vlastního úkolu v rámci dvouletého hospodářského plánu (1947 – 1948). Svazáci se zavázali vystavět nové byty pro dělníky v Litvínově a Mostě.⁹⁶ Členové svazu mládeže se dále podíleli na výstavbě Lidic, účastnili se projektu železniční trati Vizovice – Horní Lideč nebo také stavby Nové huti Klementa Gottwalda v Ostravě-Kunčicích.⁹⁷ Stavby mládeže, později stavby mladých budovatelů socialismu, lze označit za jeden z nejvýraznějších symbolů budovatelského úsilí v poválečném Československu. Pracovních brigád se s opravdovým nadšením účastnily tisíce mladých lidí.⁹⁸

Skutečně se lze domnívat, že snaha pomoci při budování nového státu byla u širokých vrstev obyvatelstva upřímná. Sdělovací prostředky přinášely zprávy o účasti lidí z širokých vrstev obyvatelstva na neodkladných pracích, jejichž provedení bylo prospěšné pro celou společnost. Například skauti z rakovnického okresu se během letního tábora v roce 1947 účastnili žňových prací,⁹⁹ učitelé z Valašských Klobouků během prázdnin v létě 1950 sestavili

⁹⁵ Knapík, J. – Franc, M. a kol: Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých 1948 – 1967, Praha 2011, s. 157.

⁹⁶ Rukověť svazáckého propagandisty a agitátora, Praha 1954, s. 209.

⁹⁷ Socialistické Československo, Praha 1962, s. 115.

⁹⁸ Knapík, J. – Franc, M. a kol: Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých 1948 – 1967, Praha 2011, s. 874.

⁹⁹ SOKA Rakovník, f. OV SSM, inv. č. 1, kar. 1, SČM na Rakovnicku.

několik uhelných brigád.¹⁰⁰ Pozornost dnešního badatele mohou upoutat rozsáhlé seznamy brigádníků, které lze nalézt v archivních fondech jednotlivých místních i okresních národních výborů.¹⁰¹ Jako další příklad upřímně míněné dobrovolnosti lze uvést vzpomínky Věňka Šilhána¹⁰² na poválečná léta: „Musím vám říct jednu věc, která byla pro mě velmi důležitá v životě: [...] začal [jsem] spoluorganizovat takové věci jako brigády na venkov. [...] Ve dvě hodiny končila směna [...] a my jsme sedli do autáků [...] a jeli někam na vesnici, kde už měli připravený mašiny, který jsme spravovali. Spravovali jsme za kousek chleba namazaný sádlem, za nic jinýho. [...] protože postavit tu republiku... My jsme se dost ztotožnili s tím, jak by se řeklo – budovatelské úsilí – to byly fráze, ale my to mysleli skutečně tak, že je to třeba dělat.“¹⁰³

Na druhou stranu zdaleka ne všichni občané Československa přijímali dobrovolné pracovní brigády a další formy socialistického soutěžení s nadšením. Nechme pro tuto chvíli stranou stachanovské hnutí, proti kterému například stálo mnoho horníků na Ostravsku již od samého počátku,¹⁰⁴ a věnujme naši pozornost opět pouze brigádám. Ty byly, a to zvláště po únoru 1948, mnohými lidmi chápány jako vylepšování společenského profilu. Navíc se postupem času deklarovaná dobrovolnost vytrácela, tlak na kolektivní účast byl mimořádně silný.¹⁰⁵ Stejně problematický byl samotný charakter brigád, kdy v řadě případů pracovali v náročných

¹⁰⁰ Učitelé se hlásí na uhelné brigády, In: Rudé právo roč. 30, č. 152, ze dne 28. 6. 1950 [cit. 2014-02-13]. Dostupné z: <http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?path=RudePravo/1950/6/28/1.png>.

¹⁰¹ Například SOKA Rakovník, f. ONV Rakovník a f. Expozitura ONV Slaný v Novém Strašecí.

¹⁰² Věněk Šilhán (1927 – 2009), český ekonom, před rokem 1969 člen KSČ. V období Pražského jara se stal významným stoupence reformního procesu. Během vysočanského sjezdu zastupoval A. Dubčeka v jeho nepřítomnosti.

¹⁰³ Rozhovor s Věnkem Šilhánem pro projekt Paměť národa, [cit. 2014-02-12] dostupné online <http://www.pametnaroda.cz/witness/clip/id/25/clip/126>.

¹⁰⁴ Heumos, P.: Vyhrňme si rukávy, než se kola zastaví. Dělníci a státní socialismus v Československu 1945 – 1948, Praha 2006, s. 43.

¹⁰⁵ Knapík, J. – Franc, M. a kol.: Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých 1948 – 1967, Praha 2011, s. 157.

průmyslových či těžebních oborech lidé bez potřebných schopností a odborné kvalifikace. Zřejmě si to uvědomovala i vládní místa, což lze ilustrovat na příkladu Lánské akce, což byl rozsáhlý plán na získávání mladých lidí do učebního oboru hornictví. Nad akcí, která se zrodila při setkání s hornickými uční na Lánském zámku v červenci roku 1949, měl přímou záštitu hostitel mladých horníků Klement Gottwald.

To, že se brigádnictví stalo v poválečných letech také jistým druhem specifické módy – „brigádománíí“ potvrzuje ve svých pamětech pracovník KPR Miroslav Jirásek: „V létě 1949 jsme [...] absolvovali povedenou žňovou brigádu v západních Čechách [...]. Účastníci této brigády [...] odjížděli společně autobusem, zatímco já jsem prohlásil, že pojedu vlastním automobilem a přiberu Procházku, písárku Hlouškovou a jednoho Slováka, jehož jméno jsem už zapomněl. [...] když jsem na místo určení, do Janovic, přijel, zjistili jsme, že tam již žádné další brigádníky nepotřebují a že v ubytovně není ani pro nás místa. Tak jsme si jeli hledat zaměstnání na vlastní pěst. Nikde nás nechtěli, jen onoho Slováka jsem udal kdesi ve statku v jiné vsi, a sbírka potvrzení o tom, že jsme se hlásili o práci, úhledně narůstala. Bodejt' by nás taky někdo chtěl. Procházka byl tintítka, Hloušková měla nalakované nehty a já nosil brejle. Sbíral jsem potvrzení a nakonec přišel k názoru, že to takhle nepůjde a že z toho bude průšvih.“¹⁰⁶

Pracovníci prezidentské kanceláře završili svou anabázi v jednom z místních hostinců: „V lokále jsem nejprve šokoval hostinskou, když jsem objednal opulentní večeři pro tři, a když nám sdělila, že může nabídnout jen pivo, oznámil jsem jí, že jsme brigádníci a že nás posílá pracák v Domažlicích. »Dejte pokoj s brigádníky,« odpověděla. »Měli jsme tady tři a nadělali víc škody než užitku.« To už se řítíl do výčepu

¹⁰⁶ Jirásek, M.: Svědectví jednoho života. Vzpomínky z dětství, prezidentské kanceláře a komunistických kriminálů, Praha 2000, s. 99.

rozčílený hostinský a křičel: »Žádné brigádníky!« Vytáhl jsem z kapsy papír a klidně řekl: »Tak mi tady laskavě potvrďte, že pro nás žádnou práci nemáte.« Přibýlo mně další potvrzení po marné snaze uplatnit se v zemědělství. Namířili jsme si to na Hojsovu Stráž, dali si dobrou večeři a s hoteliérem jsme uzavřeli dohodu. Prý budeme za ubytování a stravu platit denně 30 Kč a za to dostaneme potvrzení, jak namáhavě jsme pracovali a kolik metrů sena jsme sklídili.¹⁰⁷

Na druhou stranu musíme brát při hodnocení brigádnického hnutí v poválečném Československu v potaz to, že bez pomoci lidí, kteří se do pracovních kolektivů zapojovali nad rámec vlastních povinností, by se v podmínkách akutního nedostatku pracovních sil řada odvětví neobešla. To platilo ve velké míře pro zemědělskou výrobu, kde se pracovní v různých formách brigády uplatňovaly prakticky po celou dobu existence komunistického režimu.

¹⁰⁷ Tamtéž.

4. Oranizace chmelových brigád

Sezónní práce, ať už se jednalo o sklizeň chmele, cukrové řepy, ovoce, brambor atd.,¹⁰⁸ vyžadovaly každoročně nasazení značného počtu pracovníků. Výpadek pracovních sil měl být nahrazen v rámci brigádnické výpomoci především přechodným zařazením dospělých, kteří buď nebyli v pracovním poměru, nebo byli zaměstnáni v méně důležitých oborech.¹⁰⁹ Tento zdroj nicméně nemohl ani zdaleka pokrýt potřeby pěstitelů. Chybějící pracovníci tak byli nalézáni v řadách školské mládeže. Je pozoruhodné, že ministerstvo školství ve svých směrnících již od poloviny 50. let zdůrazňovalo potřebu omezovat počty brigádníků z řad žáků a studentů,¹¹⁰ avšak navzdory tomu byla pomoc získávána tímto způsobem s oblibou využívána v mnohých sektorech zemědělství až do roku 1989.¹¹¹

Fenoménu brigádnictví a pracovních brigád se věnoval v několika svých článcích z první poloviny 60. let časopis Mladý svět (MS). Věnujme pozornost alespoň dvěma z nich. V článku *„Brigády – jev trvalý?“* se dobový čtenář mimo jiné dočetl, že v roce 1963 se pracovní výpomocí zúčastnilo na 35 tisíc vysokoškoláků a 100 tisíc středoškoláků a učňů. Vcelku trefně autor příspěvku konstatuje, že Češi a Slováci jsou národem ponejvíce brigádníčím.¹¹² *„Lze tedy říci, že co Čech a Slovák – to brigádník, což o muzikantství neplatilo ani v 18. století.“*¹¹³

Ve druhé polovině textu je položena otázka, zdali brigádnickou výpomocí není pouze zakrývána neschopnost vedení družstev, státních statků a podniků plnit své

¹⁰⁸ Knapík, J. – Franc, M. a kol: Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých 1948 – 1967, Praha 2011.

¹⁰⁹ Sběrka instrukcí pro výkonné orgány národních výborů, roč. 1955, částka 10, poř. č. 80.

¹¹⁰ Školství. Sborník právních předpisů, Praha 1957, s. 759 – 763.

¹¹¹ Knapík, J. – Franc, M. a kol: Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých 1948 – 1967, Praha 2011.

¹¹² Brigády – jev trvalý?, in: Mladý svět (MS), roč. 7, 1964, č. 30, s. 8.

¹¹³ Tamtéž.

závazky. Pisatel článku si odpovídá tím, že kupříkladu v zemědělství je potřeba sezónních pracovníků přirozená. A jelikož v Československu není dostatek pracovních rezerv, které v jiných zemích zajišťují nezaměstnaní, pokračuje autor, musí nastoupit brigádníci.¹¹⁴ „Podrážděná otázka (a spíš výčitka), budou-li brigády jednou něčím dávno minulým, svědčí o naprostém nepochopení základních potřeb našeho hospodářství.“¹¹⁵

V článku Jana Kloboučnicka z roku 1963 „Zemědělství bez brigád?“ se hovoří o tom, že kromě absence sezónních dělníků, je hlavním důvodem nutnosti brigád nedostatečná, či prozatím nemožná mechanizace v zemědělství. Studenti si prý musí uvědomit, že ačkoliv brigád se účastní z velké části oni, týká se pracovní výpomoc i dělníků a pracovníků v administrativě.¹¹⁶

Oba články potvrzují, že brigádnická výpomoc byla ve své době námětem častých diskuzí. Obyvatelé Československa znali brigády ve všech různých formách a podobách z každodenního života. Redaktoři Mladého světa se proto v našem případě pokusili vysvětlit na stránkách svého časopisu hlavní příčiny každoročně se opakujících brigád v zemědělství. Ty se týkaly ve velké míře právě mladých lidí. Snaží se svým čtenářům vysvětlit, že i když může být brigádnická výpomoc občas využívána nesprávně, někým chápána i jako vylepšení kádrového profilu, je ve výsledku nutnou pomocí hospodářství, bez které se v nejbližší době nelze obejít. Autorova argumentace je podložena tím, že mnoho mladých lidí již dávno nevnímá sezónní práce jako nutné zlo nebo rekreaci, ale naopak zde vidí možnost vydělat si peníze.¹¹⁷

¹¹⁴ Tamtéž.

¹¹⁵ Tamtéž.

¹¹⁶ Zemědělství bez brigád?, in: MS, roč. 6, 1963, č. 32, s. 6.

¹¹⁷ Brigády – jev trvalý?, in: MS, roč. 7, 1964, č. 30, s. 8.

„Kdo si tohle uvědomí, pro toho je budoucnost brigád vyřešena. A bez jízlivých a škodolibých poznámek.“¹¹⁸

4.1 Úloha orgánů státní správy a náborové akce

Chmelařství, které se díky kvalitním odrūdám českého chmele významně podílelo dvěma třetinami své produkce na československém exportu, bylo v rámci tuzemského zemědělství důležitým sektorem. Výměra chmelnic se v 60. letech 20. století pohybovala kolem 9 tisíc hektarů¹¹⁹, roku 1969 bylo sklizeno přes 10 tisíc tun chmele.¹²⁰ Sklizňové práce v námi sledované době vyžadovaly nasazení až 100 tisíc pracovníků. Ačkoliv docházelo v průběhu dekády k postupnému zavádění česacích strojů, z velké části bylo stále zapotřebí lidských rukou.

Po zrušení ministerstva pracovních sil roku 1957¹²¹ organizoval nábor brigádníků na chmelovou sklizeň státní úřad plánovací, resp. státní plánovací komise (SPK)¹²² a rady krajských národních výborů.¹²³ Podle směrnic, které roku 1962 společně vypracovaly ministerstvo zemědělství, lesního a vodního hospodářství (MZLVH), SPK, ministerstvo zdravotnictví (MZ), ministerstvo školství a kultury (MŠK), ministerstvo dopravy a spojů (MDS) a ÚV ČSM, se pro pěstitelství a následnou sklizeň chmele zřizovaly některé pomocné orgány.¹²⁴ Zástupci výše zmíněných institucí se pravidelně scházeli v ústřední chmelové komisi, která měla celostátní působnost a řídila práci krajských chmelových

¹¹⁸ Tamtéž.

¹¹⁹ Statistická ročenka ČSSR 1970, s. 311.

¹²⁰ Tamtéž.

¹²¹ Vládní nařízení č. 50/1957.

¹²² Vytvořena zákonem č. 41/1959. Stejným zákonem byl zrušen státní úřad plánovací (§ 7).

¹²³ Školství. Sborník právních předpisů 1957, s. 759.

¹²⁴ Tyto orgány, či přesněji řečeno pracovní skupiny, byly na různých úrovních zřizovány již od počátku 50. let 20. století. Měly usnadnit organizaci chmelových sklizní a zajistit efektivní nasazení všech pracovních rezerv.

komisí. Ty byly jmenovány radami krajských národních výborů. Od poloviny února až do vyhodnocení skončené sklizně koncem října se zde každoročně scházeli zástupci zainteresovaných odborů KNV a členové ČSM a ČSČK. Komise mohla ukládat přímé úkoly odborům krajských a okresních národních výborů. Stejným způsobem byly v obvodech ONV, kde se pěstoval chmel, zřizovány okresní chmelařské komise.¹²⁵

Navíc byly ustanoveny i krajské chmelové štáby, které řídily nábor a vyslání odpovídajícího počtu česáčů na sklizeň chmele. Štáb zastupoval v chmelařské oblasti vysílající okresy svého kraje a kontroloval veškerá zařízení pro brigádníky, průběh a stav přípravných prací a pomáhal při zajišťování sklizně. Členy krajských štábů byli za KNV pracovníci odborů pracovních sil a školství, zástupce bezpečnosti, ČSČK, ČSM a lékař - hygienik.¹²⁶

Samotný nábor pracovních sil na chmelové sklizně probíhal v přímé režii krajských, potažmo okresních národních výborů. MZLVH dostávalo pravidelně začátkem kalendářního roku objednávky z krajů s chmelařskými oblastmi na předpokládané počty pracovníků, které bude nutné v daných oblastech nasadit. Tato čísla se mohla rok od roku lišit v závislosti na stupni mechanizace v jednotlivých družstvech případně na měnící se výměře chmelnic v okresech. Získaná čísla byla následně přeposlána na SPK, která stanovovala krajům předběžné náborové úkoly. Vlastní nábor v návaznosti na instrukce z krajů pak prováděly okresy.¹²⁷

Odbory pracovních sil těchto vysílajících okresů měly v první řadě získávat pracovní síly mezi osobami, které nebyli v pracovním poměru. Nábor byl tedy zacílen zejména na důchodce, ženy v domácnosti a na osoby se sníženou pracovní

¹²⁵ SOA Praha, f. Středočeský KNV Praha, zn. 507.2, kar. 149, Sbírky směrnic pro národní výbory, roč. 1962.

¹²⁶ Tamtéž.

¹²⁷ Tamtéž.

schopností. Podle údajů¹²⁸, které jsou k dispozici v SOA Praha, lze nicméně soudit, že účast výše zmíněných osob na chmelových brigádách byla oproti nasazení středoškolské a učňovské mládeži nepatrná. Tak například okres Příbram zajistil pro výpomoc při sklizni chmele na Rakovnicku 968 česáčů z řad mládeže a 10 dospělých.¹²⁹ Během té samé chmelové kampaně, tedy v srpnu 1962, z kolínského okresu odjelo pracovat do stejné oblasti 1 181 brigádníků, z toho 52 starších 18 let.¹³⁰

Nereálnost záměru nabírat v první řadě dospělé brigádníky si přitom již v roce 1950 zřejmě uvědomovali na KNV v Ústí nad Labem. Aparát národního výboru ve svých instrukcích podřízeným okresům hned na dvou místech opakuje, že chmelových kampaní se má účastnit především mládež starší 14 let. Nechybí ani poznámka o tom, aby byli školáci náležitě upozorněni na význam chmelových brigád a zdůraznění úlohy svazu mládeže při provádění náboru.¹³¹

Nábor studentů a učňů realizovali sami ředitelé škol, kterým měly být v této činnosti nápomocny školské organizace ČSM. Chmelové kampaně se mohli účastnit všichni žáci, kteří k 31. červenci daného roku dosáhli věku 15 let. Pokud se brigády účastnila celá třída, mohly být nasazeny i děti, které oslavily své 15 narozeniny nejpozději 31. prosince. Vedení škol dle instrukcí preferovalo, aby na brigády odjely pokud možno všechny třídy počínaje 9. třídou, první a druhé třídě střední školy se účast na chmelu započítávala do potřebné výrobní praxe.¹³²

¹²⁸ Jedná se o každoroční přehledy nasazených pracovních sil na chmelové brigády, SOA Praha, f. Středočeský KNV Praha, zn. 507.2, Odbor pracovních sil.

¹²⁹ SOA Praha, f. Středočeský KNV Praha, zn. 507.2, kar. 149, Zhodnocení sklizně chmele v roce 1962, ONV Příbram.

¹³⁰ Tamtéž, Zpráva o okresní chmelové brigádě v roce 1962 v JZD Vítězný únor Třeboc, okres Rakovník.

¹³¹ SOKA Louny, f. ONV Louny, inv. č. 176, kar. 214, Nábor česáčů chmele v roce 1950 – směrnice.

¹³² SOA Praha, f. Středočeský KNV Praha, zn. 507.2, kar. 149, Sbírky směrnic pro národní výbory, roč. 1962.

Propagace chmelových brigád a nábor školské mládeže se uskutečňovaly různými prostředky. Využívaly se informační letáky, plakáty, výzvy v novinách a časopisech či relace ve vysílání místního či školního rozhlasu. Většina těchto materiálů zdůrazňovala vysoký význam chmelařství v rámci národního hospodářství. Objevovaly se však názory, že při získávání pracovních sil do zemědělství by žákům a učňům neměly být předkládány zkreslující, často nepravdivé informace. Učitel telčického odborného učiliště Vladimír Frýba, který se účastnil na přelomu 50. a 60. let výpomoci v zemědělství coby pedagogický dozor a vedoucí chmelové brigády, ve svém dopise ONV v Žatci mj. odmítá věrohodnost propagačních filmů, které byly promítány jeho žákům. Ti prý zhlédli dva krátké snímky, v nichž byly například předváděny nově postavené ubytovny, bílé povlečené postele, sprchy s teplou vodou atp.¹³³ Reálné podmínky této idealizaci vskutku spíše neodpovídaly (viz podkapitola 4.5).

Na průběh náboru a s tím spojenou otázkou dobrovolnosti (více v následující podkapitole 4.2) vzpomínal amatérský herec a člen kabaretu Kočka Josef Stehlík takto: *„Žádný nábor neexistoval. Již před nástupem do školy nám bylo oznámeno, že se máme dostavit o čtrnáct dní dříve a že se jede na chmel. A tak to bylo i druhým rokem. [...] A co se dobrovolnosti týče, bylo to jako na Prvního máje. Účast dobrovolná, ale běda, když jsi nepřišel. Hned první rok nejel jeden nový student, [...] takže ho pak okamžitě vyloučili a ani s námi nenastoupil do školy.“*¹³⁴

Z řad vysokoškolských studentů byla získávána obsluha česacích strojů. Tato potřeba během 60. let postupně rostla, což souviselo se zaváděním mechanizovaného česání v chmelařských družstvech. Mechanizace byla hlavní cestou, jak snižovat každoročně obtížně splnitelné náborové úkoly.

¹³³ SOkA Louny, f. ONV Žatec 1949 – 1960, inv. č. 791, kar. 409.

¹³⁴ Rozhovor s Josefem Stehlíkem ze dne 12. 10. 2013.

Například okresu Rakovník, který si na chmelovou sklizeň 1968 objednal 23 460 brigádníků, scházelo ještě v červnu tohoto roku necelých 7 tisíc česáčů.¹³⁵

Navíc, ruční práce při česání chmele byla hodnocena jako ne vždy kvalitní a značně neefektivní. Při nedokonalém česání ztrácela chmelová hlávka velkou část cenných látek a to samozřejmě ve větší míře mohlo ovlivnit kvalitu celé úrody. Česáči si správnou techniku mnohdy neosvojili nebo pracovali pomalu, což neúměrně protahovalo celou sklizeň.¹³⁶

Roku 1968 tak již byla česacími stroji sklizena úroda z necelé poloviny všech chmelnic v ČSSR. Počet pracovníků, kterých bylo třeba k ručnímu česání, naproti tomu klesl na 52 459.¹³⁷ Avšak ani rostoucí mechanizace nemohla chmelaře zbavit potíží s chybějícími pracovními silami. Jak rostl počet strojů, zvyšovala se i potřeba kvalifikované obsluhy a tou musely být podle vyhlášky MZVŽ č. 62 z roku 1967¹³⁸ osoby starší 18 let. Těchto bylo v námi sledovaném roce 1968 zapotřebí přes 20 tisíc. Zajistit tyto počty – převážně z řad vysokoškolských studentů – nebylo podle dokumentů n. p. Chmelařství v Žatci vůbec jednoduché.¹³⁹

Výsledky náboru hlásily jednotlivé školy začátkem června pracovním odborům příslušných okresních národních výborů. Počty žáků, kteří se rozhodli závazně zúčastnit chmelových brigád, putovaly nám již známou cestou na kraje, které výsledky dále zpracovávaly. SPK měla mít všechny údaje k dispozici do poloviny července.¹⁴⁰ Chmelařská družstva povolávala své česáče telegraficky přes okresní orgány

¹³⁵ SOKA Rakovník, f. OZS Rakovník, inv. č. 33, kar. 24, Přehledná zpráva o náboru česáčů k 14. červnu 1968.

¹³⁶ Rybáček, V. a kol.: Chmelařství, Praha, 1980, s. 323.

¹³⁷ SOKA Rakovník, f. OZS Rakovník, inv. č. 33, kar. 24, Zápis z porady o současném stavu a perspektivách pěstování chmele v ČSSR.

¹³⁸ Věstník MZVŽ, Částka 40/67.

¹³⁹ SOKA Rakovník, f. OZS Rakovník, inv. č. 33, kar. 24, Mechanické česání chmele v ČSSR v roce 1968.

¹⁴⁰ SOA Praha, f. Středočeský KNV Praha, zn. 507.2, kar. 149, Sbírky směrnic pro národní výbory, roč. 1962.

státní správy nejpozději 6 dní před zahájením vlastní kampaně. Ta byla každoročně zahajována nepravidelně, záleželo na stupni zralosti, která se navíc mírně lišila v závislosti na poloze jednotlivých pěstitelů. Včasný odjezd pracovníků zajišťovaly vysílající KNV.

4.2 Dobrovolnost brigád

S problematikou náborových akcí souvisí též otázka, do jaké míry byly každoroční nástupy česáčů na chmel dobrovolné. Na tomto místě je třeba znovu si uvědomit, že chmelové brigády nebyly jedinou výpomocí v zemědělství, které se čeští a slovenští školáci účastnili. Jak již bylo řečeno, nebyla to jen školská mládež, která se účastnila práce v zemědělství během špičkových prací. Jako příklad lze uvést účast dospělých brigádníků během tzv. zavádění a drátkování chmele na Rakovnicku během 60. let, kdy se se středoškoláky a uční z vybraných škol na chmelnicích střídali pracovníci potravinářského průmyslu ze středočeského kraje, kteří se výpomoci účastnili během své pracovní doby.¹⁴¹

Dobrovolnost při účasti na zemědělských brigádách je deklarována v řadě právních předpisů. Například směrnice ministerstva školství z konce 50. let hovoří o povinnosti nástupu až v případě podepsání závazné přihlášky.¹⁴² Zřejmě se ale jednalo pouze o formální záležitost. Protože již v článku, který vyšel v časopise Mladý svět v létě 1966, se v rozhovoru s jedním z předsedů JZD na Rakovnicku otevřeně hovoří o tom, že náборы byly v předchozích letech nedobrovolné. Doslova: „Do minulého roku jsme sem mládež vždy nahnali. Letos poprvé mluvíme o dobrovolném náboru

¹⁴¹ Najít odkaz SOA.

¹⁴² Školství. Soubor právních předpisů, Praha 1957, s. 756.

a navíc chceme uplatňovat nový pracovní zákon."¹⁴³
V příspěvku se otázka dobrovolnosti uzavírá tím, že bude třeba vytvořit vhodný stimul k tomu, aby se mladí lidé na sklizňové práce hlásili o své vlastní vůli. Hlavní motivací měl být hmotný prospěch, tedy zvýšení odměn za načesaný chmel.¹⁴⁴

Jak se změny v duchu nové ekonomické soustavy projeví v praxi, si můžeme ukázat na příkladu státního statku Hořesedly, který patřil mezi největší pěstitele chmele v ČSSR. Vedení statku zvýšilo výplatu za splnění denního úkolu česáčů a v rámci progresivního odměňování navýšilo odměnu za každý načesaný věrtel nad stanovenou normu. Pedagogickým vedoucím bylo dále zrušeno bezplatné stravování, které si učitelé mohli zasloužit pouze příkladným vedením svých kolektivů. Naproti tomu minimalizovalo vedení statku své výdaje na volnočasové vyžití česáčů.¹⁴⁵

Zvolený postup hořesedelského statku vyvolal nevoli ostatních pěstitelů, kteří obviňovali původce změn tím, že podrývá pracovní morálku ostatních brigádníků. Nový výplatní řád se prý natolik vymykal normálu, že se redaktoři deníku *Večerní Praha* před zveřejněním výše odměn na statku Hořesedly dotazovali na MZLH, zda jsou takové výdělky na chmelu vůbec možné. V polemice, která se přenesla i na stránky rakovnického *Mladého chmelaře*, převládal většinový názor sdílený v jednotlivých JZD i ČSSS, že práce na chmelové brigádě „v žádném případě nejsou a nemají být druhem výdělečné činnosti.“¹⁴⁶

Odlišný přístup k získávání pracovních sil do zemědělství během sklizňových prací potvrzují i nové právní předpisy. Pro další výklad bude užitečné se seznámit se směrnici

¹⁴³ Věrtelovitost 66, in: MS, roč. 9, 1966, č. 34, s. 11.

¹⁴⁴ Tamtéž.

¹⁴⁵ Hořesedly. Náš vnitropolitický komentář, in: Mladý chmelař, roč. 5, 1966, č. 2, s. 2.

¹⁴⁶ Tamtéž, s. 3.

„o výpomoci žáků škol II. cyklu (včetně učňů) při špičkových zemědělských pracích“ z roku 1966, kterou společně vydalo MŠK a MZLH. V úvodním odstavci se vedle frází o tom, že je nutné, aby se mládež v přiměřené míře seznámila s výrobním procesem a dokázala ocenit fyzickou práci, také přiznává, že výpomoc mladých lidí v zemědělství má značný národohospodářský význam.¹⁴⁷

Naší pozornosti by neměl ujít hned první článek výše uvedené normy. Zde je účast mládeže na špičkových zemědělských pracích rozdělena do dvou kategorií. Na účast mimo vyučování a během vyučování. Námí sledovaná problematika chmelových brigád, ačkoliv často zasahovala do školní výuky, je výslovně zařazena do první kategorie. Podstatné je, že zatímco u prvního druhu prací se explicitně hovoří o dobrovolné účasti, u výpomoci během výuky již podle zmíněné právní úpravy nebylo o dobrovolnosti řeči. Týkala se všech žáků, kromě těch, kteří byli podle lékařského potvrzení zdravotně nezpůsobilí. Vyňati byli i studenti a učni připravující se k závěrečným zkouškám. Podle předpisu bylo nepřípustné, aby výpomoc přesáhla šest vyučovacích dní.

Účast školské mládeže na zemědělských brigádách by jistě zasluhovala podrobnou studii. Předmět této diplomové práce, chmelové brigády, jsou v této problematice přeci jen už kvůli svému průběhu – výjezdní brigáda na více než dva týdny – specifickým fenoménem. Z uvedené směrnice dvou centrálních ministerstev ČSSR vyplývá, že nedostatek pracovních sil v zemědělství byl palčivou hospodářskou otázkou i v 60. letech 20. století. Ale není to pouze jedna právní norma, která nás přivádí k tomuto závěru. Při pohledu do archivních fondů krajských a okresních národních výborů

¹⁴⁷ Otázce, do jaké míry byla výpomoc v zemědělství účinná, bude věnována samostatná část této práce.

nalezneme ve spisech z odborů pracovních sil více než četné zmínky o hledání dalších pracovních rezerv.

Vraťme se však k otázce dobrovolnosti chmelových brigád. Výše uvedená směrnice dvou ministerstev zřejmě skutečně do jisté míry změnila způsob náboru na chmelovou kampaň. Podle statistik chyběl v roce 1966 na chmelnicích značný počet česáčů.¹⁴⁸ Přesná čísla pro tento rok nejsou k dispozici. Zdá se však, že v uvedeném roce výpadek mezi objednanými a těmi, kteří skutečně dorazili na chmelovou brigádu, překročil obvyklá čísla, se kterými organizátoři každoročně počítali. Přitom příslušné odbory krajských úřadů potvrzovaly objednávky česáčů ve stejné míře jako v předešlých letech. Čísla se však nepodařilo naplnit při náboru na školách.¹⁴⁹ Od účasti na chmelu také zřejmě odrazovalo železniční neštěstí v Deštnici z jara téhož roku (viz podkapitola 4.7), při kterém zahynulo 10 brigádníků účastnících se jarních prací na chmelnicích.

Pozoruhodné je, jakým způsobem byl výpadek pracovních sil ve zmiňovaném roce řešen v největších pěstitelských centrech, kde hrozily vysoké ztráty. Se situací se na místě seznámil ministr zemědělství Burian, který zajistil okamžitou výpomoc 800 zaměstnanců z pražských závodů a úřadů pro nejohroženější místa.¹⁵⁰ Zvolené řešení dokládá, že nejen střední školy a učiliště během školního roku přerušovaly výuku kvůli výpomoci v zemědělství, ale i některé závody a státní úřady mohly postrádat určitý počet pracovníků, které bylo nutné nasadit podle potřeby jinde.

Špatné zkušenosti z „rozvolněného“ náboru brigádníků přetrvávaly i v následujících letech. Ještě na poradě představenstva OZS Rakovník v září 1968 zazněl názor, že by účast školské mládeže na chmelu měla být povinná stejně jako výpomoc v zemědělství během školního roku. Sklizeň chmele

¹⁴⁸ Nejhorší rok, in: Chmelová MF, roč. ?, 1966, č. 4, s. 3.

¹⁴⁹ Tamtéž.

¹⁵⁰ Tři ministři U Pelikánů, in: Mladý chmelař, roč. 5, 1966, č. 3, s. 3.

nelze podle rakovnických pěstitelů řešit dobrovolností.¹⁵¹ Rozpor mezi dobrovolností a nedobrovolností zřejmě v pozdějších letech poněkud oslabilo zavádění česacích strojů a s tím spojený pokles potřeby ručních pracovníků.

Avšak potíže s nedostatečnými počty brigádníků, jak bylo naznačeno výše, se objevovaly i před rokem 1966. Prakticky každý rok museli pěstitelé a odbory pracovních sil vysílajících KNV řešit nesoulad mezi česáči objednanými, přihlášenými a skutečně nastoupivšími na chmelovou sklizeň. Přesto, že po přihlášení byla účast podle právních předpisů povinná, našlo se mnoho mladých lidí, kteří do práce z mnoha důvodů nenastoupili.¹⁵² Nemalou úlohu hrála ta okolnost, že termín začátku sklizně se nedal dopředu příliš určit. V závislosti na výkyvech počasí bývala sklizeň buď uspíšena, nebo mohl být nástup naopak posunut. Při dřívější sklizni tak někteří brigádníci odjezd jednoduše nestihli, pokud se brigáda naopak neúměrně protahovala, tlačili rodiče na své děti, aby nezmeškaly školní výuku. Jiné brigádníky vyřadil zdravotní filtr před odjezdem. Přes relativně vysoké počty absentérů, jednalo se zhruba o 10% přihlášených¹⁵³, nebyl během psaní této práce nalezen jediný doklad z 60. let o tom, že by byli tito lidé nějakým způsobem postihováni. To však nevylučuje nějakou formu kázeňského postupu ve školském ústavu či příslušné organizaci ČSM.

Přesto se většina studentů a učňů chmelových brigád pravidelně účastnila. V úvodním čísle Mladého chmelaře z roku 1965 to nepřímo vystihl i jeden z chmelových organizátorů, pozdější režisér a scénárista Zdeněk Zaoral: „Jsme vysláni svazáckými orgány, abychom dokázali, že chmel není jen nudná dobrovolně povinná (podtrženo autorem)

¹⁵¹ SOKA Rakovník, f. OZS Rakovník, inv. č. 33, kar. 24 Zápis z jednání představenstva OZS, patrně ze září 1968.

¹⁵² SOA Praha, f. Středočeský KNV Praha, zn. 507.2, kar. 149, Zpráva o zajištění chmelové brigády pro JZD: Pochvátov, Smilovice a Kozojedy.

¹⁵³ Toto číslo vychází z přehledů, které vypracovávali pěstitelé po skončení chmelové kampaně.

dvoutýdenní lhůta. "Účast na chmelových brigádách se brala jako něco, co bylo od mladých lidí vyžadováno. To potvrzuje i jedna ze studentek Gymnázia J. K. Tyla: „Byly školní brigády, nevím, jestli se to takhle přímo říkalo, že byly povinné, ale samozřejmě, kdo by nejel, tak by vypadal divně. Mám pocit, že z toho důvodu vlastně ani nikdo nezkusil nejet.“¹⁵⁴

Navíc, mnoho mladých lidí přijímalo výjezd na chmel jako jistý druh dobrodružství, brigáda se pro ně stala, navzdory tomu, že se jednalo o školní akci, dobrou, kdy studenti a učni nebyli pod dohledem rodičů. Po práci si mohli užívat jistý druh volnosti a především byli v okruhu svých přátel a spolužáků. To potvrzuje řada rozhovorů s chmelovými brigádníky, které byly otiskovány v časopisech pro mládež i ve zvláštních chmelařských tiskovinách pro brigádníky. Málokterý zpovídaný odpovídal, že by si na chmel jel vydělat. Mnozí se rychle naučili, že jim postačí načesat tolik chmele, aby se jim zaplatila strava a ubytování. *„Chmel je pro ně volná tribuna prázdninových zážitků a možnost předvést nejhorší džíny, nejpočmáranější tričko a nejhorší nasazováno na hlavu. [...] češou v nejroztodivnějších polohách a spíš než o chmel se starají o každého, kdo prochází chmelnicí.“¹⁵⁵* Česáči brali práci na chmelnici jako nutnost, kterou je třeba vydržet. Odpracovat si další den – *„zas je jeden den tam!“¹⁵⁶* – a využít popracovní volno. Stejně tak snášeli mnohdy svízelné životní podmínky. Bez obalu to vystihl jeden z učitelů dohlízející na své žáky v Senomatech: *„Vždyť proč se jim na chmelu líbí? Jedině kvůli těm večerům.“¹⁵⁷*

¹⁵⁴ Dulíček, L. – Hutla, J. – Ruffer, R.: Dějiny Gymnázia J. K. Tyla v období totality očima pamětníků, Hradec Králové 2008, s. 67.

¹⁵⁵ Větelovitost 66, in: MS, roč. 9, 1966, č. 34, s. 11.

¹⁵⁶ Blažek, V.: Starci na chmelu. Scénář prvního českého muzikálu, Praha 1965, s. 7.

¹⁵⁷ Dělá divy? Tropí hlouposti? Přináší starosti?, in: Mladý chmelař, roč. 4, 1965, č. 6, s. 2.

4.3 Učitelé a svazáci

Při organizaci okresních brigád měl na každých 300 - 500 pracovníků připadat jeden hlavní vedoucí vybraný z řad pedagogů a jeden organizátor za ČSM.¹⁵⁸ Samotné pracovní kolektivy, které sestávaly z 30 - 35 žáků, vedl učitel určený ředitelem příslušné školy. Tito pedagogičtí vedoucí byli před nástupem do chmelařských obcí instruováni ministerstvem školství ohledně svých práv a povinností. Byli seznámeni s hygienickými požadavky na ubytovny a stravovny, s předpisy o bezpečnosti práce.¹⁵⁹ V polovině 50. let bylo učitelům zdůrazňováno, že ve spolupráci se svazáky mají své žáky vlastním příkladem motivovat ke kladnému poměru k fyzické práci a k co nejlepším pracovním výkonům, aby tak prokázali „svou lásku k vlasti.“ Pochopitelně byla též zdůrazněna úloha pedagogů během všestranného dozoru na chmelnicích i po pracovní době. Pedagogičtí pracovníci měli také dohlížet na správnou techniku česání chmele.¹⁶⁰

I na počátku 60. let se mezi pedagogy samými objevovaly názory, které zdůrazňovaly především politicko-výchovný rozměr účasti mládeže na chmelových kampaních. Vedoucí brigády vyslané z Dobříše se ve zprávě o průběhu chmelové kampaně vyjádřil o některých svých kolezích dosti nelichotivě. Výběr učitelů podle jeho názoru neproběhl dobře, vedoucí skupin by se prý napříště měli určovat zodpovědněji a tak, aby: „...byli vybírání pouze takoví, kteří chápou celou brigádu jako politický úkol. Brigáda není rekreace a zábava, jak si někteří soudruzi myslí. Nejen však soudruzi učitelé, nýbrž i ředitelé.“¹⁶¹

¹⁵⁸ SOA Praha, f. Středočeský KNV Praha, zn. 507.2, kar. 149, Sbírky směrnic pro národní výbory, roč. 1962.

¹⁵⁹ Tamtéž.

¹⁶⁰ Tamtéž, zn. 406.6, kar. 46, Úkoly vedoucího skupiny.

¹⁶¹ SOA Praha, f. Středočeský KNV Praha, zn. 507.2, kar. 147, Hodnocení chmelové brigády v r. 1960.

Vhodný výběr pedagogického dozoru se však postupem doby řešil především z jiného hlediska. Ve zprávách o průběhu chmelových sklizní lze najít v pasážích věnujících se školským pracovníkům doporučení, aby se brigád účastnili pedagogové spíše mladší, ve větší míře by se měli účastnit učitelé - muži. Na závěr své hodnotící zprávy si pracovník KNV v Praze posteskl, že tento poslední bod v našem feminizovaném školství zřejmě nepůjde naplnit.

Přesto zůstával hlavním úkolem pedagogů dozor nad svými svěřenci. Na chmelnici dohlíželi na výkony česáčů, v oficiálním duchu měli „dbát na pracovní morálku“ brigádníků.¹⁶² V některých případech používali učitelé opravdu svérázné metody k tomu, aby této své povinnosti dostáli. Školáci, kteří neplnili danou normu, tak byli trestáni zkrácením volného času, byl jim zakazován přístup na filmové představení nebo pro ně platila časnější večerka či se v podobě jakéhosi domácího vězení museli po práci zdržovat na ubytovně. Úloha učitelů ale spočívala také v tom, že dohlíželi na odpovídající hygienické a pracovní podmínky. V prvním případě byly podmínky v některých družstvech skutečně velmi nevyhovující (viz dále). Pěstitelé se také skutečně nezřídka pokoušeli využívat pracovní sílu určenou k česání chmele na jiný druh prací. Konečně, podstatnou část svého času trávili pedagogičtí pracovníci dohledem nad brigádníky v popracovní době (více viz podkapitola 5.8).

Pozoruhodné je, do jaké míry zasahovaly brigády do školní výuky. Výpomoc na chmelnicích se velmi často v závislosti na počasí protahovala až do první třetiny měsíce září. Školy, účastníci se chmelových brigád tak zahajovaly školní rok se zpožděním. V předchozí podkapitole jsme navíc ukázali, že výpomoc v zemědělství byla leckdy organizována i během vyučovací doby, takže ve výsledku zbývalo vzdělávacím

¹⁶² Měl by vědět každý, in: Chmelová MF, roč. ?, 1966, č. 1, s. 2.

ústavům na výuku ještě méně času. Toho si všímají i autoři studie *„Dějiny Gymnázia J. K. Tyla v období totality očima pamětníků.“*¹⁶³ Zde se ve vzpomínkách učitelů nezdá opakovaly názory, že státní aparát studentskou výpomoc nadužíval, což znesnadňovalo kontinuální výklad školní látky. Marie Pětová, jež v Hradci Králové učila matematiku, dodává: *„Mně na tom především vadilo to, že se de facto deklasovala školní práce, vzdělávání, na něco, co může být kdykoliv přerušeno, do čeho se může zasahovat, protože tak o moc nejde, jestli učíte studenty nějakému předmětu ve školním roce o tři týdny méně nebo víc.“*¹⁶⁴ Lze tvrdit, že se střední a učňovské školství stalo v případě výpomoci v zemědělství jakýmsi rezervoárem pracovních sil. *„Jak zavolali do školy [z pracovního odboru příslušného úřadu politické správy], tak se nějaké třídy uvolnily a šly. Družstvo zavolalo na tehdejší KNV, že jim něco vážné, nestíhají, na KNV řekli, že to není problém, že zavolají na střední školy. Tak zavolali.“*¹⁶⁵

Hlavním úkolem organizátorů ČSM, někdy též zvaných chmelový organizátoři, bylo zajišťovat a řídit socialistické soutěžení mezi jednotlivými česáči a pracovními kolektivy. Vlastnímu socialistickému soutěžení se bude podrobně věnovat jiná část této práce (viz podkapitola 5.3). Dále měli organizátoři z řad ČSM na starosti organizaci popracovní doby brigádníků, tedy především realizaci kulturních a sportovních aktivit.¹⁶⁶

Během 60. let se ustálil trend nasazovat chmelové organizátory v místech, kde působily pracovní kolektivy jejich škol. Své brigádníky tak většinou znali, což

¹⁶³ Dulíček, L. – Hutla, J. – Ruffer, R.: *Dějiny Gymnázia J. K. Tyla v období totality očima pamětníků*, Hradec Králové 2008.

¹⁶⁴ Tamtéž, s. 68.

¹⁶⁵ Tamtéž, s. 67 – 68.

¹⁶⁶ SOKA Rakovník, f. OV SSM Rakovník, inv. č. 38, kar. 12, Úkoly chmelového organizátora.

ulehčovalo vzájemnou spolupráci. Na druhou stranu je třeba říci, že podle dochovaných seznamů organizátorů ČSM z rakovnického archivu víme, že jejich věk byl jen o několik málo let vyšší, mnohdy jen o rok či dva, než samotných česáčů. Přitom již v zápise z porady zástupců tří zainteresovaných krajů o úloze ČSM během chmelových kampaní z roku 1959 se konstatuje, že na pozici těchto pracovníků svazu mládeže by měli být přiděleni vysokoškolští studenti, u kterých se předpokládaly lepší organizační dovednosti.¹⁶⁷

Vedení družstev a brigád i samotní pedagogové v některých případech postavení pracovníků ČSM neuznávalo a považovalo je za čistě formální a zbytečné. Kupříkladu Chmelová MF přinesla v srpnu 1966 článek o tom, že učitelé v Lipně na Lounsku využívají svazáky jako posluhu, ačkoliv formálně mají být na stejné úrovni jako pedagogický dozor. A podobné jednání prý není výjimkou. Autor článku přesto podává na závěr ruku k smíru: *„Jak učitelé, tak organizátoři slouží jednomu pánu – česáčům. A všichni dohromady zeleným šiškám chmelu. Proto by měli své síly co nejvíce spojit. A ne na sebe dělat bubáky.“*¹⁶⁸ Podobný názor však nesdílel hlavní vedoucí brigády v jedné z vesnic na Rakovnicku. Měl prý po špatné zkušenosti s chmelovými organizátory prohlásit, že *„jakmile uvidí někoho z ČSM v obci, že jede na ÚV ČSM a bude žádat o jeho vyvedení z obce.“*¹⁶⁹

Nadto měli organizátoři ČSM často na starosti několik stovek brigádníků, v extrémních případech se mohli svazáci starat až o jeden tisíc mladých lidí. Takto vysoká čísla v kombinaci s nízkým věkem a absencí odpovídajících zkušeností měla za následek mnohdy nemalou kritiku práce organizátorů ČSM ze strany chmelových štábů, vedení

¹⁶⁷ SOA Praha, f. Středočeský KNV, zn. 507.2, kar. 147, Zápis z porady zástupců tří krajů o úkolech ČSM při česání chmele konané na ÚV ČSM dne 27. 7. 1959.

¹⁶⁸ Co kdybychom se dohodli?, in: Chmelová MF, roč. ?, 1966, č. 6, s. 3.

¹⁶⁹ SOkA Rakovník, f. OV SSM Rakovník, inv. č. 16, kar. 3, Závěrečná zpráva o průběhu sklizně chmele v okrese Rakovník 1967.

družstev, pedagogů i samotných brigádníků, kteří někdy ani nevěděli, že nějakého svazáckého organizátora mají.¹⁷⁰

Zástupci škol benešovského okresu pak hodnotili působení svazáků kupříkladu takto: „Vázla však práce organizátorky ČSM, která na ni nestačila a jen málo docházela na chmelnice. Zavinilo to jednak její mládí, jednak i to, že svoji práci dosti odbývala.“¹⁷¹ Kantoři dále dodávali, že pro své pracovní kolektivy měli vlastního organizátora připraveného, avšak byl aparátem OV ČSM v Rakovníku přesunut jinam. V dokumentu je nakonec konstatováno, že by bylo lepší, kdyby tento post napříště zastával některý z mladších učitelů.¹⁷²

Svazáčtí organizátoři se účastnili před nástupem na svá místa školení zajišťovaná okresními výbory, ve kterých byli informováni o svých povinnostech a vyslechli si pokyny ze strany místního OV KSČ, zástupců VB či ČSTV. Z řady zpráv hodnotících průběh chmelových kampaní a práci aparátu ČSM vyplývá, že mnoho organizátorů a jejich organizací svazu mládeže instruktáže v chmelařských oblastech ignorovalo. Jako příklad lze uvést školení chmelových organizátorů na Rakovnicku v roce 1963. Zatímco ze středních Čech chyběla plná třetina pracovníků ČSM, z Městského výboru ČSM Praha dorazilo z 27 organizátorů pouze 7. Pikantní na celé věci bylo, že nedorazil ani okresní organizátor ČSM.¹⁷³

Školské organizace a okresní výbory ČSM vysílajících okresů zřejmě raději školily své lidi ve vlastní režii a to zejména z praktických důvodů. Začátky kampaní se mohly v jednotlivých obcích různit. Proto nebylo výhodné vysílat svazáky na společné instruktáže a porady do chmelařských

¹⁷⁰ Tamtéž, Závěrečná zpráva o činnosti místních chmelových organizátorů ČSM při chmelové sklizni 1963.

¹⁷¹ SOA Praha, f. Středočeský KNV, zn. 507.2, kar. 149, Zpráva o průběhu chmelové brigády benešovských škol na stát. statku Hořesedly, provozovna Bukov ve dnech 29. srpna až 14. září 1962.

¹⁷² Tamtéž.

¹⁷³ SOKA Rakovník, f. OV SSM Rakovník, inv. č. 38, kar. 12, Úkoly chmelového organizátora.

oblastí. To si nakonec uvědomila i rakovnická okresní organizace.¹⁷⁴

4.4 Přeprava

Přeprava byla organizována v režii okresních a krajských výborů těch oblastní, ve kterých se chmel pěstoval a v součinnosti s místními železničními správami. Jiný způsob přepravy, než vlakem, neměl být připouštěn. Výjimkou byla samozřejmě přeprava z cílové stanice do místa česání, pokud tam nevedla železniční trať. Podle platných směrnic se k samotné přepravě užívalo vozů druhé třídy, v případě nedostatku těchto vagónů měly být využity kryté nákladní vozy, ve kterých byly lavice k sezení. Zvláštní vlaky se objednávaly v železničních stanicích, ze kterých tyto mimořádné spoje vyjížděly, a to nejpozději 24 hodin před odjezdem. Ve stanicích, kudy brigádníci projížděli, dohlíželi okresní hygienici na to, aby bylo určenými nádražními restauracemi v dostatečné míře zajištěno občerstvení cestujících pitnou vodou a odpovídající stravou.¹⁷⁵

Z pracovníků vysílajících ONV byl určen vedoucí přepravy, který zodpovídal za zdárné dosažení cíle, informoval telegraficky o přesných počtech brigádníků a době odjezdu a očekávaného příjezdu zvláštního vlaku. Dále určoval jednotlivé vedoucí vozů, kteří měli na starosti bezpečnost svých svěřenců, pravidelný pitný a stravovací režim a během jízdy dohlíželi na pořádek ve vagónech.¹⁷⁶

Své pracovníky si v místě příjezdu přebírali pěstitelé chmele tak, aby zajistili jejich bezpečný přesun do hromadných ubytoven. K tomu se užívaly dopravní prostředky

¹⁷⁴ Tamtéž, Závěrečné hodnocení chmelové sklizně na okrese Rakovník.

¹⁷⁵ SOA Praha, f. Středočeský KNV Praha, zn. 507.2, kar. 149, Sbírky směrnic pro národní výbory, roč. 1962.

¹⁷⁶ Tamtéž.

ČSAD. Pokud nebyla vozidla k dispozici, měla být zajištěna alespoň přeprava zavazadel příchozích brigádníků, ti se pak vydávali na místo určení pěšky.¹⁷⁷

Přeprava několika desítek tisíc lidí do cílových stanic byla pro zainteresované orgány státní správy, odpovědné osoby a samotné pasažéry zvláštních i běžných vlaků nelehkou záležitostí. Objevovaly se těžkosti, které platné směrnice pro přepravu nepředpokládaly. Z archivních materiálů navíc vyplývá, že uvedené předpisy nebyly často dodržovány.

Pedagogové JSŠ v Benešově nehodnotili roku 1960 kvalitu přepravy do Heřmanova na okrese Rakovník, příliš kladně. Přesun v rámci středních Čech zabral posádce a cestujícím zvláštního vlaku více než 10 hodin. Spoj byl neustále odsouván na vedlejší kolej, k dalším zmatkům došlo v Praze, kdy byl k soupravě připojen další vlak. Lokomotiva pak byla po zbytek cesty přetížená, což k zdárnému dosažení cílové stanice nepřispívalo. Když konečně vystupovali benešovští studenti ze svého vlaku, zjistili, že do místa určení jim zbývají ještě 4 km, které museli zdolat pěšky. První občerstvení dostali až v kuchyni ubytovny, kam dorazili až za tmy. Polévky, která byla připravena na odpolední příchod česáčů, se již nedočkali. Vinou horkého počasí se zkazila a musela být vylita.¹⁷⁸

Přitom s celou řadou závažných problémů se několik škol z benešovského okresu muselo potýkat hned o dva roky později, tentokrát při cestě do Bukova na Rakovnicku. Nebyl určen vedoucí přepravy, vagóny byly špatně označeny, takže při nástupu došlo k zmatku, kdy jednotlivé školní brigády nevěděly, do kterých vagónů nastupovat. Nepřehlednost situace byla umocněna tím, že někteří vedoucí pracovních kolektivů nastupovali do vozů zvláštního vlaku, aniž by se příliš starali o to, jaké jsou počty jejich svěřenců a kde

¹⁷⁷ Tamtéž.

¹⁷⁸ SOA Praha, f. Středočeský KNV Praha, zn. 507.2, kar. 147, Zhodnocení chmelové brigády žáků a učitelů JSŠ – Benešov v Heřmanově u Kolečic.

se přesně nacházejí.¹⁷⁹ Učni ze Závodu 9. května z Týnce nad Sázavou, kteří do vlaku přistoupili po cestě, museli kvůli špatné organizaci celou cestu až do své stanice stát.¹⁸⁰

Učitel votické střední školy ve svém hodnocení téže chmelové brigády na Rakovnicko vzpomínal na zpáteční cestu. Na vlakovou stanici Hořesedly, ze které měli odjet v 7 hodin ráno, byli ze společných ubytoven rozváženi již od 1 hodiny ranní. Na zvláštní vlak, který měl navíc dvouhodinové zpoždění, tak mnozí museli čekat pod širým nebem a ve špatném počasí mnoho hodin.¹⁸¹

Nám již známý učitel z Telčic, Vladimír Frýba, popisuje koncem 50. let cestu na jednu ze svých chmelových brigád. On a jeho žáci vyjeli vlakem z Přelouče v 10 hodin dopoledne a do 140 km vzdušnou čarou vzdáleného cíle v Líčkově na Lounsku dorazili za „úmorného vedra“ až za 14 hodin čistého času, tedy o půlnoci. Vlak prý často zbytečně stál mezi stanicemi, cestující trpěli nedostatkem tekutin a první občerstvení dostali až v podvečer v blízkosti Žatce. Poté, co konečně dosáhli malé obce nedaleko Liběšic, nastal velký zmatek, protože místní zemědělci nedokázali určit, které pracovní skupiny budou pracovat pro zdejší JZD a které ve státním statku.¹⁸²

Naproti tomu pracovníci ONV v Mladé Boleslavi hodnotí přepravu v téže době podle došlých hlášení z jednotlivých škol kladně a bez zbytečných prostojů. Jen na cestě zpět se v jedné ze stanic připojila neplánovaně další chmelová brigáda mířící domů, čímž se poněkud zkomplikovala organizace dopravy do cílové stanice.¹⁸³ Stejně i aparát příbramského ONV v první polovině 60. let pochvalně hodnotí pracovníky místní železniční stanice, kteří přispěli

¹⁷⁹ Tamtéž, kar. 149, Zpráva o průběhu chmelové brigády benešovských...

¹⁸⁰ Tamtéž, Zpráva o chmelové brigádě v Chotěšově.

¹⁸¹ Tamtéž, Hodnocení sklizně chmele 1962 a návrhy na odstranění nedostatků, SVVŠ Votice.

¹⁸² SOKA Louny, f. ONV Žatec 1949 – 1960, inv. č. 791, kar. 409.

¹⁸³ SOA Praha, f. Středočeský KNV Praha, zn. 507.2, kar. 149, Hodnocení chmelové brigády 1962, ONV Ml. Boleslav.

k řádnému vypravení zvláštního vlaku, jehož jízdní řád byl dodržen.¹⁸⁴

O tom, že během cesty na chmel neměli vedoucí přepravy a pedagogický dozor těžkosti nejen s jízdním řádem a přeplněnými vagóny, ale že museli dohlížet na chování svých svěřenců, vypovídá článek z Rudého práva ze dne 21. 8. 1968. V rubrice Černá kronika se dočteme, že mladý chlapec z Pardubicka cestující na chmelovou brigádu se při průjezdu západním nádražím v Ústí nad Labem vyklonil z vlaku a narazil hlavou do telegrafního sloupu, čím si způsobil těžká zranění hlavy.¹⁸⁵

4.5 Ubytování

Vysoké počty každoročně nasazených brigádníků vyvolávaly značné potíže také s jejich ubytováním. V řadě zemědělských závodů bylo nutné najít vhodné ubytování pro několik set pracovníků, v některých případech přesahovala čísla ubytovaných jeden tisíc, v extrémních případech mohlo být česáčů ještě více. V obci Hořesedly na Rakovnicku kupříkladu počítali roku 1960 s příjezdem 2 200 školáků z městských obvodů Praha 4 a Praha 10.¹⁸⁶

Vedle ubytoven, které často nedostačovaly, spali mladí lidé ve školních budovách a vůbec, kde se dalo. Přitom ve směrnicích, které byly určeny zainteresovaným národním výborům i jednotlivým pěstitelům, se odpovídajícímu stavu ubytování věnovala velká pozornost. Za řádné ubytování a celkovou péči odpovídaly chmelařské zemědělské závody a místní, okresní a krajské národní výbory, do jejichž obvodů spadaly chmelařské oblasti. Úpravy hromadných ubytoven měly být dokončeny 10 dní před příjezdem

¹⁸⁴ Tamtéž, Zhodnocení sklizně chmele v roce 1962, ONV Příbram.

¹⁸⁵ Z černé kroniky, in: Rudé právo, roč. 48, 1968, č. 231, s. 2.

¹⁸⁶ SOA Praha, f. Středočeský KNV Praha, zn. 507.2, kar. 147, Závěrečná zpráva o průběhu sklizně chmele v Hořesedlích v roce 1960.

brigádníků. Přípravné práce si zajišťovali pěstitelé ve spolupráci se zainteresovanými odbory rad ONV.¹⁸⁷

V instrukcích pro národní výbory se v části o ubytování česáčů zdůrazňovalo, že se má v první řadě postupovat podle platných předpisů, které mohly být dále rozšiřovány podle dispozic hlavního hygienika ČSSR. Všechny objekty, které sloužily k ubytování brigádníků, musely být řádně zkolaudovány. To se týkalo i ubikací, které během roku sloužily zemědělským výrobcům k jiným účelům. V určitých případech se též připouštělo využití školních budov coby ubytoven. Ty však bylo nutné po skončení chmelové kampaně vyklidit do tří dnů a na náklady pěstitelů vydezinfikovat a upravit do původního stavu.¹⁸⁸

Objekty, které byly úředně schváleny pro ubytování česáčů, byly následně před začátkem samotné sklizně kontrolovány. První prověrky probíhaly každoročně do 15. června. Z těchto kontrol se pořizovaly zápisy, ve kterých byly uvedeny závady, které měly být odstraněny. Kopie těchto úředních zápisů byly následně rozesílány příslušným institucím státní správy a na chmelové štáby vysílajících krajů. Další kolo proverek následovalo o měsíc později. Před 15. červencem byla míra připravenosti ubikací kontrolována ze strany KNV, z jejichž obvodu byli pracovníci vysíláni. Zástupci krajů museli dát souhlas s tím, že určené objekty pro své brigádníky přebírají. Závěrečné slovo patřilo ale okresnímu hygienikovi, který vyhrazená místa k ubytování prověřoval jako poslední. S tím měl být hotov do 7. srpna. Svým rozhodnutím v poslední instanci povoloval využití ubytovacích zařízení ke svým účelům. Pokud došlo po příjezdu a následném ubytování česáčů ke sporům mezi pěstiteli a vedoucími brigády či pedagogickým dozorem, bylo mínění

¹⁸⁷ Tamtéž, kar. 149, Směrnice pro zabezpečení brigádnické výpomoci a péče o česáče při sklizni chmele.

¹⁸⁸ Tamtéž.

okresního hygienika ve věci vhodnosti ubytování rozhodující.¹⁸⁹

Zápisy z výše uskutečňovaných kontrol a jejich kopie se v archivech zachovaly ve značných počtech. Umožňují nám vytvořit si alespoň základní představu o tom, v jakých podmínkách byli pracovníci, kteří vypomáhali na chmelnicích, ubytování. Jisté potíže připouštěl zvláštní „chmelový“ tisk, který se distribuoval v místech sklizně. Jednalo se zejména o *Chmelovou Mladou frontu*, která byla vydávána speciálně pro všechny brigádníky v Československu, na rakovnickém okrese vycházel například mj. *Mladý chmelař*. Jednotliví brigádníci si někdy vydávali vlastní tiskoviny. Za všechny lze uvést Chmeláček, který vydávali pražští svazáci v obci Kněžves na Rakovnicku.

Na stránkách těchto zvláštních vydání se tak někdy i velmi otevřeně probíral těžkosti česáčů s ubytováním. Některí redaktori, pracovníci ČSM či vedoucí družstev se ve svých reakcích pokoušeli tyto potíže omlouvat tím, že to k chmelu svým způsobem patří, že situace je stále mnohem lepší než dříve. Mluvílo se o tom, že tento stav je přechodný, v budoucnu budou vystavěny mnohem lépe vyhovující ubytovny nebo se případná nespokojenost brigádníků vysvětlovala jejich přecitlivělostí: „*Jinak bych pro příští rok doporučoval vedení brigády [...] a představitelům šmikouské farmy, aby postavili 2 km betonové dálnice od ubytovny ke chmelnici, panelovou ubytovnu se sprchami a ústředním topením v každé cimře a každému česáči zajistili jeden luxusní automobil s placeným šoférem, aby proboha na chmelové brigádě nezmokl a necítil se jako ubohá slepička!*“¹⁹⁰

Přes jistou snahu o bagatelizování problémů lze najít ve výše zmíněných tiskovinách pozoruhodné zprávy. V *Mladém*

¹⁸⁹ Tamtéž.

¹⁹⁰ Co se vám líbilo a nelíbilo na letošním chmelu, in: *Mladý chmelař*, roč. 4, 1965, č. 7, s. 3.

chmelaři z 23. srpna 1966 dvě dívky z učňovského střediska domácích potřeb sdělují své první dojmy z příjezdu na chmel: „Z postelí nám padají prkýnka, ze všeho lezou škvoři. Když jsme přijely, byl všude prach. V ubytovně nás je více než padesát, ale okénka jsou jen na jedné straně a ještě malá.“ Dále prý netekla teplá voda, jelikož nebyl nikdo, kdo by zatopil, a večer nešel elektrický proud. Dveře od ubytovny se nedaly zavřít, což v kombinaci s neopravenými stropy způsobovalo, že do místností foukalo. Největším pokladem pro mladé učnice byly hřebíky, kterými si tak mohly vlastními silami alespoň provizorně upravit neutěšené bydlení. Tím také končí i obsáhlý příspěvek o ubytovně na farmě Hořesedly. Autor článku se loučí s mladými dívkami s tím, že: „Dnes večer si budeme hrát na Mezinárodní Červený kříž, nebo na velmoc, dodávající v rámci zahraniční pomoci méně vyvinutým zemím potřebný materiál. Přineseme jim totiž kornoutek hřebíků, a – jestli seženeme – také kladívko“¹⁹¹

Studentkám ze střední školy z Brandýsa nad Labem slíbili, že ubytování a hygienické podmínky během chmelové kampaně roku 1966 budou mnohem lepší než v předchozích letech. Po příjezdu na brigádu děvčata nicméně zjistila, že situace je naopak ještě horší. Byla ubytována v obci Kozojedy přímo nad družstevním kravínem, mýt se mohla pouze ve studené vodě a to na místě, které nebylo před zraky kolemjdoucích chráněno žádnými zástěnami.¹⁹²

Další informace lze nalézt v závěrečných hodnoceních chmelových brigád organizátory ČSM, které se nacházejí ve fondu svazu mládeže v rakovnickém okresním archivu. Ve svých zprávách organizátoři nezřídka zmiňují mj. závažné nedostatky v ubytování. Obecně však situaci hodnotí jako průměrnou a doufají v nápravu stávajících vad v příštích letech. Zprávy hovoří o nedostacích pitné vody,

¹⁹¹ Hřebíky nad zlato, in: Tamtéž, roč. 5, 1966, č. 2, s. 2 – 3.

¹⁹² Dostali jsme dopis, in: Mladý chmelař, roč 5, 1966, č. 3, s. 2.

o problémech v dodávkách teplé vody na mytí. Umývárny byly leckde nedostatečně prostorné. Tak se například v Pochvátově během celé brigády umyli brigádníci jen dvakrát.¹⁹³ V Lišanech pro některé školáky neměli místo v ubytovnách. Příbytky proto musely být „bezdomovcům“ složitě hledány.¹⁹⁴ V Jesenici naproti tomu ty, co se nevešli do nového učňovského internátu, jednoduše ubytovali v místním autokempu. Ve stanech byla s příchodem špatného počasí česáčům zima, putovali proto do školní tělocvičny.¹⁹⁵ Do Kněževse vyslaly SEŠ Resslova a Vinohradská raději napřed své vlastní brigádníky, aby jim ubikace opravili.¹⁹⁶ V mnohých zprávách se však hovoří, že ubytování a hygiena byly víceméně dostačující a odpovídaly daným možnostem, což lze shrnout následujícím lakonickým tvrzením: *„Na chmelu se nadá nikdy opravdu hovořit o hygieně.“*¹⁹⁷

Mezi kritickými články pak působí dosti nepatřičným dojmem příspěvek ředitele n. p. Chmelařství Miloše Kňákala. Na stránkách *Chmelové MF* hovořil o povinnosti pěstitelů připravit brigádníkům ty nejlepší podmínky k životu. Ředitel Chmelařství konstatuje, že zde se již nejedná jen o sklizeň samotnou, ale i o to, aby bylo zemědělství předvedeno mladým lidem tak, aby se později nebáli rozhodnout pro práci v sektoru rostlinné a živočišné výroby, ve kterých tolik chybí pracovní síly. Doslova: *„Jde o to, aby i prostředí, které najdou v našich družstvech a na našich statcích, na ně zapůsobilo; aby viděli, jak dokážeme využívat nové techniky, jak se lepší organizace práce i prostředí, ve kterém žijí mladí na vesnici. [...] V tom vidíme velkou - nebojme se toho*

¹⁹³ SOKA Rakovník, f. OV SSM Rakovník, inv. č. 38, kar. 12, Zprávy organizátorů ČSM, Pochvátov.

¹⁹⁴ Tamtéž, Lišany.

¹⁹⁵ Tamtéž, Jesenice.

¹⁹⁶ Tamtéž, Kněževs.

¹⁹⁷ Tamtéž.

slova - politickou odpovědnost všech pracovníků, kteří zajišťují a připravují letošní sklizeň chmele."¹⁹⁸

Redaktoři Chmelové MF si také již ve třetím čísle svého obdeníku z téhož roku postěžovali na úroveň péče o brigádníky v Tatinné a Nehasicích na Lounsku. V obou obcích poblíž Postoloprta nepřichystali družstevníci pro své česáče vůbec nic. Nepřipravené ubikace, nezařízené umývárny a nevyhovující kuchyně byly alespoň částečně upraveny až po několika urgencích okresního hygienika. Autoři na závěr trefně zdůrazňují, že bez pomoci desítek tisíců mladých lidí by chmel nebyl nikdy sklizen. Proto apelují na pěstitele, aby pro česáče byly vytvořeny odpovídající podmínky. Pokud se tak nestane, mají být odpovědné osoby náležitým způsobem potrestány: *„V socialistické společnosti odměňujeme každého podle jeho zásluh. To platí pro to, co dostane - ale v některých trestuhodných případech i pro to, co zaplatí.*"¹⁹⁹

Odpovídajícím způsobem byli na příjezd brigádníků připraveni pracovníci státního statku na farmě Pšovky. Vedoucí brigády z berounské ekonomky Kučera hodnotil situaci po svém příjezdu takto: *„Všude čisto, uklizeno, natřeno a na každém stolku kytička! Je to malá pozornost, ale člověk má hned hezký pocit. A na záchodech je toaletní papír. Nesmějte se, prosím vás, víte, já jsem na chmelu už po jedenadvacáté, ale s takovým uvítáním jsem se ještě nesetkal.*"²⁰⁰

V Senomatech otevřeli novou ubytovnu. V panelovém domě byly pro česáče k dispozici nové sprchy s teplou vodou a čisté místnosti. Ačkoliv byli nocležníci s kvalitou ubytování spokojeni, neopomněli dodat, že pěstitelé nevybavili ubytovnu skříněmi a policemi, takže brigádníci neměli kam odkládat své osobní věci. Navíc zde bylo

¹⁹⁸ Sklidit včas a beze ztrát, in: Chmelová MF, roč. ?, 1963, č. 1, s. 1.

¹⁹⁹ Nedají si za rámeček, in: Tamtéž, č. 3, s. 1.

²⁰⁰ Kytičky a toaletní papír, in: Mladý chmelař, roč. 5, 1966, č. 1, s. 3.

ubytováno mnohem více lidí, než pro kolik byly prostory určeny.²⁰¹

Na časté problémy s životními podmínkami v průběhu sklizní si našli recept v náchodském okrese. Před započítím samotné kampaně zorganizoval vedoucí okresní brigády pracovní skupinu svazáků ze stavební a strojní průmyslovky, kteří se vypravili na místo česání na Lounsku. Během jednoho týdne dokončili náchodští středoškoláci výstavbu nové ubytovny, vyrobili jídelny pod širým nebem, stavěli postele, opravili podlahy a okna. Článek v *Chmelové MF*, který tuto zprávu přinesl, nakonec radí, aby se podobnou cestou vydali i ostatní, kteří si stěžují na stav ubytování a hygieny.²⁰²

Jinak lze ovšem tvrdit, že v námi sledované době se oproti předchozí dekádě úroveň ubytování a hygieny podařila pěstitelům a zainteresovaným orgánům státní správy zlepšit. Situace chmelových brigádníků v 50. letech byla na řadě míst opravdu tristní. Velkým problémem byl nedostatek ubytovacích míst, hygienické podmínky někde nebyly ani minimální, strava nedostatečná. Na výše uvedené nedostatky také upozorňovaly zprávy a posudky prověřkových komisí a pracovníků hygienické správy. Jako příklad lze uvést hodnocení chmelové kampaně na Rakovnicku pracovníky ONV Kladno z roku 1952: *„V době bezprostředně před příjezdem česáčů chmele do místa práce byly zajištěny mnohé drobné i větší závady, z nichž některé se již nedaly odstranit vůbec. Ubytovací prostory byly sice vytýčeny, ale jinak nebyly nijak připraveny. Nebyly zhotoveny slamníky, nebyly nacpány, nebyly rozděleny. [...] Dvě místnosti určené za kuchyně shledány ve stavu naprosto nepřipraveném. [...] Provisorní záchody zhotoveny v nedostatečném počtu. [...] Zkrátka stav, který nezaručoval*

²⁰¹ Moderní ubikace, in: Tamtéž, č. 3, s. 4.

²⁰² Náchodský recept, in: Chmelová Mladá fronta, roč. ?, 1963, č. 5, s. 2.

uspokojivé přijetí česáčů chmele."²⁰³ Podobné zprávy nejsou pro dobu 50. let ničím ojedinělým.

Při hodnocení úrovně ubytování a další péče o brigádníky v námi sledované době je také třeba si uvědomit, že velmi záleželo na tom, v jakém místě sklizeň probíhala. Ve velkých obcích, kde fungovala rozsáhlá chmelařská centra, disponovali pěstitelé prostředky, které jim dovolovaly vytvořit brigádníkům odpovídající podmínky. Na druhé straně zde byla malá družstva v odlehlých vesnicích s prapodivnými jmény, ve kterých bylo pečováno o mladé česáče pouze minimálně a bez valného zájmu.

4.6 Stravování

Otázky kolem kvality a množství stravy se objevují v archivních pramenech, které mají nějakou souvislost s chmelovými brigádami, stejně často jako problematika vhodného ubytování. Je to vlastně přirozené a není se příliš čemu co divit. Dostatek jídla a pití patří k základním biologickým potřebám. Stravováním se zabývaly nejružnější normy, které vydávaly centrální úřady, při kontrole hygieniků byly v první řadě kontrolovány kuchyně, vývařovny a sklady potravin. O jídlo a pití pro chmelové brigádníky se zajímaly i veřejné sdělovací prostředky, úroveň stravy se každoročně řešila na stránkách chmelových tiskovin.

Dnešní badatel má tak k dispozici bohatou pramennou základnu. Zejména celou řadu rámcových jídelníčků z různých let, hodnotící zprávy a novinové články, kde lze též nalézt přímá svědectví tehdejších brigádníků. Na druhou stranu musí přihlídnout k tomu, zvláště pokud bude vycházet z posledně jmenovaných pramenů, že chuť je vysoce subjektivní hodnotící kritérium.

²⁰³ SOA Praha, f. Středočeský KNV Praha, zn. 406.6-2, kar. 45, Stručná zpráva o průběhu česání chmele v JZD Hředle.

Instrukce pro národní výbory z počátku 60. let předpokládaly, že se v místech sklizní, kde se vyvažovalo pro brigádníky, ustanoví stravovací komise, které měl předsedat vedoucí ošetřovny či vedoucí brigády, pokud v obci ošetřovna zřízena nebyla. Komise, ve které zasedali ještě další pedagogové z vedení brigády, kuchař, organizátor ČSM a jeden zástupce česáčů, na své první schůzi sestavovala dle navrženého vzoru vlastní jídelníček. Stravovací komise se však vždy měla podříditi rozhodnutím pracovníků hygienické a protiepidemické služby. Předpis dále předpokládal, že vedoucí ošetřovny bude každý den hodnotit stravu v kuchyni i na chmelnici.²⁰⁴

Se správným stravováním souvisí také zákaz některých pokrmů, které by mohly způsobit onemocnění zažívacího ústrojí. Je pozoruhodné, že nejen že tyto potraviny neměly být podávány brigádníkům ve stravovacích zařízeních pěstitelů, ale dokonce byl zakázán či alespoň omezen jejich prodej v celé chmelařské oblasti. Jednalo se o lahůdkářské výrobky, zmrzlinu, nebalené mražené výrobky, melouny a alkoholické nápoje. Ve velkých městech, kde by zákaz „*postihl převážně nezemědělské obyvatelstvo*,” měl být prodej výše uvedených výrobků uskutečňován specifickým způsobem, který měli zajistit okresní hygienik a pracovníci odboru pro obchod příslušného ONV. Zákaz prodeje alkoholických nápojů byl zmírněn povolením distribuce sedmistupňového piva.²⁰⁵

Archivní materiály, které byly k dispozici při psaní této diplomové práce a které se zabývaly otázkou stravování, se velmi často shodují na tom, že kvalita vydávané stravy byla přiměřená a množství dostačující. Při bližším srovnání kupříkladu s hodnotícími materiály, které zkoumaly kvalitu ubytovacích prostor, si lze povšimnout jedné věci. Zatímco i oficiální zprávy připouštějí řadu nedostatků v ubytování

²⁰⁴ Tamtéž, zn. 507.2, kar. 149, Směrnice pro zabezpečení...

²⁰⁵ Tamtéž.

brigádníků a potvrzují tak četné stížnosti ubytovaných, při hodnocení jídla již k tak častým shodám nedochází. Potvrzuje se tak výše uvedený předpoklad, že chuť brigádníků byla namnoze subjektivní a nebylo tak zřejmě ojedinělé, že co někomu přišlo chutné, jinému nechutnalo. Někteří z nich, zvláště ti mladší, jistě projevovali jistou „vybíravost“ při konzumaci pokrmů. Proto bude nutné brát některá hodnocení kvality stravy samotnými brigádníky s jistou rezervou.

To ale neznamena, že by byla úroveň stravování vždy a všude na uspokojivé úrovni. Častým nešvarem vývařoven prý bylo, že se jednotlivá jídla od sebe příliš nelišila. Stravě chyběla pestrost a mnohdy byla kaloricky nedostatečná. Opět však musíme přihlédnout k té okolnosti, že vyvářet hlavní jídlo pro několik set strážníků bývá velmi obtížné i v dnešní době. Vedení družstev a kuchyňský personál se také snažily uvedené nedostatky rychle řešit. Vždyť odpovídající náprava nestála příliš mnoho úsilí a mohla vztahy mezi pěstitelem a brigádníky výrazně zlepšit. To například potvrzuje i hodnotící zpráva organizátorky ČSM z brigády na farmě Čížkov poblíž Oráčova na Rakovnicku. Česáči měli v prvních dnech hlad, situace se ale po stížnostech zlepšila, takže: *„si pak mohli stěžovat pouze ti mlsní, kteří jídlo vyhazovali.“*²⁰⁶

Pracovníci ONV Mělník po jedné z chmelových brigád na počátku 60. let hodnotili stravu, která byla připravena pro jejich brigádníky, velmi kladně. Kaloricky hodnotné jídlo bylo pravidelně kontrolováno hygienikem a nalezené závady byly rychle odstraňovány. Až na drobné výjimky si nikdo na kvalitu podávaných pokrmů nestěžoval.²⁰⁷ Stejně hodnotili vyvařování zástupci benešovských škol na státním statku Hořesedly roku 1962. Pracovníci v kuchyni se podle nich

²⁰⁶ SOKA Rakovník, f. OV SSM Rakovník, inv. č. 38, kar. 12, Hodnocení chmelových organizátorů, Čížkov

²⁰⁷ SOA Praha, f. Středočeský KNV, zn. 507.2, kar. 149, Vyhodnocení průběhu sklizně chmele 1962 z hlediska okresního chmelařského štábu.

oproti minulým letům ve svých výkonech zlepšili, s prací jim pomáhali kuchařky, které přijeli s brigádníky z Benešova.²⁰⁸ V obci Krupá vařili kuchaři z podniku RaJ Rakovník výborně, žádné stížnosti k jejich práci se nevyskytly.²⁰⁹ Také časopis pro brigádníky Mladý chmelař ve svém závěrečném čísle z roku 1965 potvrzuje, že strava je oproti minulým letům až na výjimky výborná.²¹⁰

Roztrpčení panovalo spíše při způsobu vydávání jídla a to zvláště na poli. V Hředlích na okrese Rakovník byla podle hodnocení pracovníků ČSM strava velmi dobrá a dostatečná, nicméně při vydávání poledního jídla na chmelnicích často chyběl dostatek příborů a voda na umývání nádobí.²¹¹ Ne zrovna chutnou stravu připouští chmelový organizátor v Kolečovicích. Dodává, že kolem práce místních kuchařů bylo „hodně vzruchu“ a že „někdy oprávněná zloba česáčů“ byla nakonec zmírněna po domluvě s kuchyňským personálem.²¹² Někde se však objevovala i vážnější pochybení. V obci Nesuchyně vyhodnotili ve svém hodnocení organizátoři ze svazu mládeže některé pokrmy doslova jako špatné. V přípravě stravy se objevovaly závažné nedostatky, kalorická hodnota jídla byla nízká.²¹³

Děvčata ze statku Šmikousy ve svém dopise do redakce Mladého chmelaře na počátku září 1965 kritizují nedostatečné porce jídla. Studentky ze střední průmyslové školy elektrotechnické dodávají, že jim by možná skromné jídlo stačilo, chlapcům prý „zpíval žaludek árie.“²¹⁴ Stejně pocity popisovali na stránkách Chmelové MF o dva roky dříve učňové z ČKD Praha, kteří česali v Běsně u Podbořan. „Copak stačí

²⁰⁸ Tamtéž, Zpráva o průběhu brigády benešovských...

²⁰⁹ SOKA Rakovník, f. OV SSM Rakovník, inv. č. 38, kar. 12, Hodnocení chmelových organizátorů, Krupá.

²¹⁰ Co se vám líbilo a nelíbilo na letošním chmelu, in: Mladý chmelař, roč. 4, 1965, č. 7, s. 3.

²¹¹ SOKA Rakovník, f. OV SSM Rakovník, inv. č. 38, kar. 12, Hodnocení chmelových organizátorů, Hředle.

²¹² Tamtéž, Kolečovice.

²¹³ Tamtéž, Nesuchyně.

²¹⁴ Co se vám líbilo a nelíbilo na letošním chmelu, in: Mladý chmelař, roč. 4, 1965, č. 7, s. 3.

*chlapcům dva a půl knedlíku nebo půl naběračky rýže? A když je opravdu prosíme, odbudou nás slovy: »Nemluv! Nebud' drzý!«*²¹⁵

4.7 Zdravotní péče

Neméně pozornosti vyžadovala zdravotní péče o chmelové brigádníky. Důležitou práci zastávali studující lékařských fakult, zdravotní sestry a členové ČSČK. Zdravotníkům byly k dispozici poměrně slušně vybavené ošetrovny s odpovídajícím zázemím. Zdravotní stav česáčů byl sledován primárně proto, aby se ve velkých skupinách mladých lidí nešířily nakažlivé choroby. Již před odjezdem na brigádu bylo nutné podstoupit zdravotní prohlídku.²¹⁶

Aby se zamezilo šíření vážných infekčních chorob, věnovali pracovníci hygienických správ velkou pozornost také kuchyním a vývařovnám pro česáče. Všichni z kuchyňského personálu účastníci se přípravy jídel procházeli bakteriologickým vyšetřením. Hygienická služba prováděla kontroly, kdy se kuchaři a další pomocné síly prokazovali platným zdravotnickým průkazem. Jiným osobám byl přístup do kuchyňských prostor odepřen. Prověření museli být i pomocníci rozvázející a vydávající jídlo. Velké problémy byly s dostatkem pitné vody. Zdroje byly podrobeny před každou chmelovou kampaní rozboru.

Lehčí zranění, která si brigádníci způsobili, se ošetřovaly přímo na ošetrovnách. Většinou se jednalo o vyrážky a další poškození pokožky, ke kterému docházelo následkem ručního česání. Oděrky byly způsobeny přichytnými háčky na lodyze chmelové rostliny. Jako ochrana proti odírání kůže se používaly rukávníky a rukavice. Nejvíce při

²¹⁵ Jak si kde váží česáčů, in: Chmelová Mladá fronta, roč. ?, 1963, č. 6, s. 2.

²¹⁶ SOA Praha, f. Středočeský KNV, zn. 507.2, kar. 149, Směrnice MZLVH a MŠK.

česání trpěl prst, ukazováček a prostředníček česající ruky. „[...]chmelové stonky píchaly a způsobovaly vyrážku, zvlášť když člověk ztratil či zničil rukavice. Z toho jsme měli hrůzu.“²¹⁷ Po práci se doporučovalo, aby se poškozená pokožka řádně omyla teplou vodou a mýdlem a poté byla ošetřena mastným krémem.²¹⁸

Vážnější úrazy hrozily obsluhám česacích strojů. Jednalo se o zranění horních končetin, zvlášť ohrožené byly prsty na rukou. Na nebezpečnou práci u česaček pamatoval i zákon. Podle vyhlášky²¹⁹ zde směli pracovat pouze osoby starší 18 let. Těžší zranění, vážnější případy a nemoci, které se nedaly léčit na marodkách, se řešily v okresních nemocnicích. V Rakovníku bývala zřizována chmelová nemocnice KÚNZ. Osádky sanitních vozů byly v neustálé pohotovosti a pendlovaly mezi chmelařskými obcemi a nemocnicemi. Plnily také nepřímo úlohu kurýrů, kdy převážely nejrozumnější věci, někdy i osoby, na místo určení. Na Rakovnicku se tímto způsobem distribuovaly filmy, na specifický způsob dopravy vzpomíná i redaktorka Mladého Chmelaře Milena Geussová, která se právě takto během své práce dostávala tam, kam potřebovala.²²⁰

Nesmíme zapomínat, že větší nebezpečí hrozilo mladým lidem spíše po práci. V obcích, a především v zemědělských závodech, se nacházela různá technická zařízení či stavby, které lákaly hlavně mladé chlapce k nejrozumnějším exhibicím. Ve volném čase také hrozilo, že se brigádníci stanou coby chodci účastníky dopravních nehod.²²¹ Nejzávažnější nehoda, ke které v rámci chmelových brigád došlo, se však udála za poněkud odlišných okolností. Stala se na železničním přejezdu u Deštnice na Lounsku roku 1966. Mladí chlapci

²¹⁷ Rozhovor s Milenou Geussovou ze dne 3. 3. 2014.

²¹⁸ Vent, L.: Chmelařství. Organizace a technologie výroby, Praha 1963, s. 292.

²¹⁹ Vyhláška MZVŽ č. 62/1967 Věst.

²²⁰ Šéfové vzpomínají, in Mladý chmelař, roč. 5, 1966, č. 1, s. 2.

²²¹ Bezpečnost vždy a všude, in: Chmelová MF, roč. 7, 1966, č. 1, s. 2.

z pražské dopravní průmyslovky v Masné ulici, kteří se v květnu účastnili prací při zavádění chmele, se stali obětí střetu nákladního auta, v němž jeli z Rakovníka, s projíždějícím osobním vlakem. Na vině byla obsluha závor železničního přejezdu, která se kvůli osobním sporům důsledně nevěnovala řízení dopravy. Vinou trestuhodného přístupu pracovníka ČSD nebyla závorářka zpravena o zpoždění vlaku projíždějícího od železniční stanice Milostín. Závozy proto zůstaly nespuštěné. Nehoda si vyžádala 10 mrtvých, dalších 37 lidí bylo zraněno.²²² Tragickou událostí se v jednom ze svých dílů zabýval také dokumentární cyklus České televize *Osudové okamžiky*.

²²² Oficiální stránky obce Deštnice, Železniční neštěstí v obci, [cit. 2014-03-12] dostupné online <http://www.destnice.cz/index.php?nid=597&lid=cs&oid=17102>.

5. Práce na chmelnici a volný čas

5.1 Pracovní oděv

Z dochovaných archivních materiálů, článků v dobových časopisech doprovázených odpovídajícími fotografickými snímky z chmelnic, případně z nejznámějšího českého snímku o průběhu chmelových brigád – muzikálu *Starci na chmelu*, se můžeme pokusit ukázat oděv chmelového brigádníka.

V letáku určeném všem zájemcům o výpomoc ve chmelařství, se roku 1951 doporučovalo, aby si brigádníci s sebou vzali kromě odhodlání „*státí se platným pomocníkem při česání chmele*“²²³ starý a obnošený pracovní oděv, rukavice s utrženými náprstníky a vhodnou pokrývku hlavy. Neměli zapomenout ani na důkladnou obuv na pole.²²⁴ A i při bližším pohledu na stránky Mladého světa z 60. let, který se nejen chmelovým, ale i dalším zemědělským brigádám pravidelně ve svých člancích věnoval, se o dekádu později mnoho nezměnilo. Obvyklé jsou staré kalhoty a košile, případně montérky či tepláky. Zápěstí jsou často chráněná proti drobným zraněním a škrábancům způsobených při česání chmelové révy (viz podkapitola 4.7). Nesmíme zapomínat na to, že chmelové sklizně probíhaly v druhé polovině srpna a nezřídka se protahovaly do první zářijové dekády, někdy i déle. Povětrnostní podmínky v tomto období mohou být velmi nevlídné. Při česání se navíc, jak si ukážeme dále, sedělo. Proto bylo nutné, aby si brigádníci taktéž přivezli teplé oblečení.

U některých brigádníků nás však může upoutat svérázný styl oblékání, kdy před praktickým oděvem dávali česáči přednost výstřednosti. Tento zvyk se nejvíce projevoval u pokrývek hlav. Mladí lidé se snažili, aby se jejich čepice a klobouky co nejvíce lišily od ostatních a aby co nejvíce

²²³ SOA Praha, f. Středočeský KNV Praha, zn. 406.6, kar. 45, náborový leták.

²²⁴ Tamtéž.

kontrastovaly s pracovním oblečením. To se povedlo dobře ukázat tvůrcům již zmíněného filmového muzikálu *Starci na chmelu* hned v úvodní scéně snímku. Ačkoliv kostýmy filmových postav jinak spíše neodpovídají praktickému pracovnímu oděvu, řada herců odchází z chmelnice za zpěvu písně *Chmel je naše zlato* ozdobena barevně i tvarově pestrými klobouky a čepicemi.

Záliby v nošení „nekonvenčních“ pokrývek hlavy si všímá také autor povídky na pokračování *Jedem na brigádu*, která vycházela v *Chmelové MF* během roku 1963. Studenti z jedné pražské školy v krátkém příběhu vyražejí na chmelovou brigádu pomáhat při sklizni „zeleného zlata“. Vypravěč, a zároveň jedna z hlavních postav, se baví tím, jak celá třída napodobila zvyk neformálního třídního vůdce a na nádraží přišla k zvláštnímu vlaku v roztodivných slamácích – „sombrierech“. V krátkém článku z *Chmelové MF* z roku 1966 se zase hovoří o „apartních hučkách“, které si zvláště děvčata zkrášlovala různými doplňky. Na snímku je pak opravdu dívčí hlava se slaměným kloboukem ozdobeným „obrovským bodlákem“, který je prý vhodný: „zvláště pro dívky, jež touží být obletovány. I když jenom čmeláky.“²²⁵ Nechme ještě hovořit časopis *Mladý svět*. Příspěvek nazvaný *Chmelová móda* ze srpna 1970 radí svým čtenářům ve své „chmelové poradně“ mj., aby měli: „[...] něco na hlavu – čím větší hučka, tím líp.“²²⁶

Specifický způsob odívání nekončil u roztodivných klobouků a dalších netradičních pokrývek hlavy. Projevy nezvyklé chmelové módy lze najít i v dalších příkladech. Oblíbenými oděvy byly všechny, které se odlišovaly svou staromódností či výrazným střihem. Toho bylo možné docílit vlastními úpravami. Tento trend se netýkal jen chmelových brigád²²⁷

²²⁵ SOkA Rakovník, f. OV SSM Rakovník, inv. č. 38, kar. 12, Chmelová MF 3/1963, s. 3.

²²⁶ MS 35/ 1970, s. 21.

²²⁷ Viz časopis MS 9/1964. „Vždyť už patří téměř ke všeobecnému vzdělání naší generace, jak se pláťacky strojit na chmel, na řepu, na stromky, na sena, na brambory, na žně.“ Povšimněme si

a zdá se, že byl vcelku pedagogickým dozorem tolerován.²²⁸ Do odlišné kategorie spadali chlapci nosící dlouhé vlasy, proti kterým bylo posléze vystupováno. Kampaň, odstartovaná usnesením ÚV KSČ ze srpna 1966, však měla celostátní charakter²²⁹ a je na tomto místě uváděna především proto, že souvisí s případem šéfredaktora *Mladého chmelaře* Alexandrem Kramerem (více podkapitola 5.4).

5.2 Práce na chmelnici

Odchod na pracoviště mohl vypadat různě. Záleželo na dohodě mezi pedagogy a pěstiteli. Do práce se vstávalo v časných ranních hodinách a pracovat se začínalo zhruba mezi šestou až sedmou hodinou ranní. Brigádníci, kteří si chtěli vydělat více peněz nebo se účastnili soutěžení, odcházeli na chmelnice ještě dříve. Dostávalo se jim pak ne zrovna lichotivého pojmenování „hamouni“ nebo „škoti“. Někde byly ubikace umístěné v bezprostřední vzdálenosti od chmelnic, někdy bylo nutné se za práci vydat na delší cestu. Například středoškolačky pracující na farmě Šmikousy v sousedství dnešní věznice Oráčov, musely každý den chodit česat chmel na pole vzdálené 2 km od jejich ubytoven.

Kromě pracovního oděvu a vlastních rukou byly česáči vybaveni ještě nezbytnou stoličkou a proutěným košem. Při česání, se chmelová réva – štok – musela ručně strhnout z konstrukce chmelnice, aby mohla být následně v sedu očesána. Strojní česání probíhalo na česačkách, které byly umístěny v areálech družstev a statků. Jednotlivé štoky musely být po stržení k česacím strojům dovezeny. Kapacita česaček v některých místech dostačovala koncem 60. let na

taktéž, jak článek nepřímo poukazuje na hojnou brigádnickou výpomoc, které se mládež v ČSSR účastnila.

²²⁸ Rozhovor s Milenou Geussovou ze dne 3. 3. 2014.

²²⁹ Pospíšil, F. – Blažek, P.: *Vraťte nám vlasy*, Praha 2010, s. 286 – 292.

zpracování poloviny vypěstovaného chmele. I tak byla ruční práce nezanedbatelná.

Pokud přišli brigádníci na chmelnici prvně, následovala ukázka správného způsobu česání. Tato činnost byla pečlivě popsána v řadě příruček, které byly určeny jak vedoucím pracovních kolektivů tak samotným česáčům. Řada z nich viděla chmelové rostliny poprvé v životě, proto osvojit si práci, která vyžadovala jistou dávku zručnosti, bylo pro mnohé z nich velmi složité. To potvrzuje i půvabný dopis jednoho z „bažantů“, který byl otištěn v prvním vydání *Chmelové MF* z roku 1965. List chlapce z Jičína byl adresován n. p. Chmelařství v Žatci a podle redaktorů byla ověřena jeho pravost. Mladík napsal: *„Vážení soudruzi, mám jistý problém. Pomozte mi jej, prosím, řešit. Jedu letos na chmel a nemám doma štafle. Budu moci česat alespoň tam, kam dosáhnu? Měřím 158 centimetrů.“*²³⁰

Chmelové šištice měly být správně trhány jednotlivě, maximálně po třech. Důležité bylo, aby nebyly hlávky přetržené. Chmel by tak ztrácel cenné látky, které ovlivňovaly kvalitu sklizně. Po otrhání celého štoku musel pracovník zkontrolovat, zda se na rostlině nenachází ještě nějaké šištice, poté měl šlahoun správně smotat a uklidit stranou. Není bez zajímavosti, že ruční česání chmele, což je činnost v dnešní době z praktického hlediska nepoužitelná, se v posledních letech stává součástí akcí, které nabízejí obce s chmelařskou minulostí coby zážitkovou turistiku pro širokou veřejnost.²³¹

Důležitým místem pro každého česáče byla míra. Zde odměřoval zvláště určený pracovník brigádníkům ocesaný chmel. Využíval plechové odměrky, věrtele, někdy zvaného čtvrtka. Objem věrtele byl 30 litrů. Na míře se kontrolovala

²³⁰ Jak na to?, in: Chmelová MF, roč. ?, 1965, č. 1, s. 2.

²³¹ Pořádná krušovická Desítka bude z ručně česaného chmele. In: Kladenský deník [online]. 2012 [cit. 2014-02-13]. Dostupné z: http://kladensky.denik.cz/zpravy_region/poradna-krusovicka-desitka-bude-z-rucne-cesaneho-chmele-20120827-a7lm.html

i kvalita sklizených chmelových hlávek. Pokud se mezi hlávkami nacházelo velké množství listů nebo byl chmel jinak znehodnocen, musel brigádník šišťice přečesat. Přečesávání, mezi česáči samotnými někdy označované jako „plachtění“ (probíhalo na plachtě v blízkosti míry), bylo pochopitelně bezplatné. Proto se brigádníci snažili hůře načesaný chmel všemi možnými způsoby skrývat. Zkušenější se také naučili, že chmelový štok s drobnějšími hlávkami se vyplatí nečesat a raději ho nechali někomu jinému. U míry docházelo někdy vskutku k boji o každou chmelovou šišku. Oblíbeným trikem bylo chmel při odměřování „omylem“ vysypat vedle a poté hlávky do věrtele správným způsobem „načechrat“, aby zvýšili objem toho, co načesali.²³² Že na kvalitě česání záleželo, zdůraznil ve svém svolání k česáčům, kteří přijeli na okres Rakovník, šéf místní výrobní zemědělské správy. V úvodním čísle *Mladého chmelaře* ze srpna 1967 poněkud stroze prohlásil, že práce, která byla na chmelnicích odvedena během roku, nesmí být znehodnocena „*lajdáctvím a nesvědomitostí*“.²³³

Za každý odměřený a odevzdaný věrtel byl pracovník odměněn známkou, které večer po práci odevzdával. Podle počtu známek byla nakonec vyplácena peněžní odměna. Denní norma, kterou měl ideálně splnit každý česáč, byla devět věrtelů denně. Výpočet odměny za načesaný chmel byl oproti zdání poměrně složitý. Před začátkem sklizně byl pěstitel povinen zařadit své chmelnice do příslušného obtížnostního stupně. Kvalita chmele se totiž mohla místo od místa výrazně lišit. Úroda mohla být znehodnocena škůdci, plevelem nebo nepříznivými povětrnostními podmínkami.²³⁴

Stupnic bylo pět a zařazení chmelnice do určené kategorie zohledňovalo právě stupeň náročnosti práce při česání, který byl způsoben uvedenými vnějšími vlivy. Zatímco první stupeň

²³² Křest máme za sebou, in: *Chmelová MF*, roč. ?, 1966, č. 5, s. 1.

²³³ Slova na uvítanou, in: *Mladý chmelař*, roč. 6, 1967, č. 1, s. 1.

²³⁴ Náš hmotný interes, in: *Tamtéž*, s. 2.

odpovídal výskytu „normálně vyhlávkovaného“ chmele, pátý se stanovoval, pokud byl chmel silně znehodnocen a sklizeň vyžadovala oddělování zdravých chmelových hlávek od poškozených. S obtížností práce rostla odměna za každý načesaný věrtel. V roce 1967 tak bylo například možné za načesaný věrtel obdržet 3, 42 Kčs, ve druhém obtížnostním stupni získat 3, 62 Kčs, ve třetím 3, 85 Kčs, v pátém již 4, 40 Kčs. Navíc, za každý věrtel načesaný v neděli byl příplatek 50 haléřů.²³⁵

Ne vždy se česalo jen pro vlastní výdělky. Na počátku 50. let odevzdávali brigádníci jeden věrtel korejskému lidu: „V sobotu 29. srpna, v den výročí Slovenského národního povstání – každý z brigádníků jeden věrtel chmele ve prospěch znovuvybudování Koreje.“²³⁶ V roce 1965 projevovali česáči svou solidaritu se Slovenskem, které bylo pustošeno ničivými povodněmi. Stejně pomoci chtěli studenti ze střední školy v Rychnově nad Kněžnou česající v Brlohu a Citolibech na Lounsku. Rozhodli se část svých výdělků poslat obyvatelům severní Moravy, taktéž postiženými záplavami.²³⁷ Specifická byla sklizeň v srpnu 1968, kdy se česalo „Dubčekovi na pivo.“ O chmelové kampani, která byla narušena vpádem armád varšavské pětky, pojednává samostatná část této diplomové práce (viz kapitola 6).

Práce na chmelnicích, která byla přerušována pouze obědem a přestávkami na svačinu, trvala většinou do pozdních odpoledních hodin. Odchod z pole však nebýval všude stejný a opět záleželo na místních zvycích či na tom, zdali sklizňové práce nezaostávaly za předpokládaným plánem. Brigádníci mladší šestnácti let měli od legislativních změn, ke kterým došlo roku 1966, pracovní dobu omezenou na šest hodin denně. Někteří pěstitelé toto nařízení obcházelí tím,

²³⁵ Měl by vědět každý, in: Chmelová MF, roč. ?, 1966, č. 1, s. 2.

²³⁶ V sobotu 29. srpna, v den výročí Slovenského národního povstání – každý z brigádníků jeden věrtel chmele ve prospěch znovuvybudování Koreje, in: Chmelové noviny, roč. ?, 1953, č. 3, s. 2.

²³⁷ Myslíte na Moravu?, in: Chmelová Mladá fronta, roč. ?, 1966, č. 5, s. 2.

že mladším česáčů vyhradili delší polední přestávku. Pokud se však tito rozhodli přestávku využít k dalšímu česání, nikdo jim nebránil.²³⁸

Sklízecí práce byly někdy stěžovány špatnými povětrnostními podmínkami. Pokud pršelo, na polích se většinou nečesalo. Na druhou stranu se kupříkladu ve chmelových novinách objevují fotografie brigádníků, kteří v pláštěnkách pokračují v trhání chmele. Technicky vzato může být chmel česán i za deště, takže pokud se brigádníci rozhodli česat v těchto podmínkách, nikdo jim nebránil. S následky špatného počasí se museli česáči potýkat také ve chvílích, kdy se chmelnice proměnily v rozpálené plantáže, jindy česání naopak znepříjemňovala zima nebo bahno.

Na závěr této podkapitoly věnujme ještě prostor otázce výdělku chmelových brigádníků. Dříve bylo naznačeno (viz podkapitola 4.2), že hmotný výdělek nebyl pro účast na chmelu pro většinu brigádníků rozhodující. Přesto nelze tuto problematiku odsunout. Čtenář Rakovnické regionální revue se v roce 1969 dočetl, že průměrný výdělek brigádníka na chmelu činil v předchozím roce jeden tisíc korun, ti nejlepší si mohli vydělat až dva tisíce. Když si uvědomíme, že odměna za jeden věrtel se pohybovala ve druhé polovině 60. let mezi 3,50 – 4,50 Kčs, zdá se tento údaj nadhodnocený. Pamětníci ve svých vzpomínkách²³⁹ spíše uvádějí, že výdělky příliš vysoké nebyly. Velmi záleželo na tom, zda si česáči osvojili patřičnou zručnost při trhání chmelových hlávek. Ti zapracovaní, kteří zvládali plnit či nepatrně překračovat denní normu si za den dokázali vydělat 50 – 60 Kčs. Za 14 dní trvající brigádu si tak mohli odvézt kolem 800 Kčs. Dále samozřejmě záleželo na různých příplatcích, které zde nejsou zohledněny. Přesná čísla, která by vnesla více světla do této otázky, nebyla při psaní diplomové práce k dispozici.

²³⁸ Vysvětlení, in: Mladý chmelař, roč. 5, 1966, č. 3, s. 2.

²³⁹ Především viz: Dulíček, L. – Hutla, J. – Ruffer, R.: Dějiny Gymnázia J. K. Tyla v období totality očima pamětníků, Hradec Králové 2008

I tak si musíme uvědomit, že výše výdělku byla velmi individuální záležitostí a při snaze postihnout platové podmínky chmelových brigádníků se vždy budeme pohybovat v určitém rozmezí.

5.3 Soutěžení a efektivita brigád

Při česání bylo velmi důležité, aby se s prací na chmelnicích neotálelo. Kvalita chmelových šištic se od chvíle, kdy byla započata sklizeň, postupem času zhoršovala. Pokud chmel přezrál, ztrácel cenné látky, které jsou důležité při výrobě piva. Aby se práce co nejvíce uspíšily, bylo nutné, aby brigádníci plnili v co největším počtu své denní normy. K tomu mělo podle dobových představ dopomoci vedle různých prémieí za překonání denních norem také soutěžení.

Socialistické soutěžení při česání chmele se objevuje již od počátku masových brigád a souviselo s trendem, který byl typický v poválečné české a slovenské společnosti. V první polovině 50. let bylo soutěžení ještě doplňováno závazky, které si dávali jednotliví česači i celé pracovní kolektivy. Na okrese Kladno se například roku 1953 žáci středních škol rozhodli uzavřít řadu čestných závazků na nadcházející letní sklizeň. Tiskopis čestného závazku byl doprovázen fotografií „vyzyvatele“, nechyběly ani podpisy obou rodičů. Takto sklízet chmel se upsalo necelých devět stovek mladých lidí. Pracovníci ONV hodnotili celou akci jako velmi zdařilou: *„Odezva [...] byla značná. Žáci a žákyně posledních ročníků všech kladenských škol uzavírali hromadně čestné závazky – o chmelu se hovořilo všude, ve školách i v domácnostech.“*²⁴⁰ Brigádníci z Kolínska v téže době používali k vyzdvižení

²⁴⁰ SOA Praha, f. Středočeský KNV Praha, zn. 406.6, kar. 45, Nábor česačů chmele v roce 1953, zhodnocení akce, ONV Kladno.

nejlepších pracovníků informační vývěsky. Vedle nástěnky cti se však nacházela i deska hanby.²⁴¹

S odezníváním „budovatelského étosu“ během následujících let se postupem času taktéž vytrácí přívlastek „socialistické“, se kterým se dále setkáváme spíše v interních dokumentech svazu mládeže nebo národních výborů. Princip soutěžení nicméně zůstával stejný. Soutěže o nejlepší česáče se účastnili jak jednotlivci, tak pracovní skupiny. Zaznamenávali se také výsledky celých škol. Soutěžení probíhalo na všech úrovních. Vyhlašoval se vítěz celostátní soutěže i nejlepší česáči v místech sklízň. Poměřování česáčů řídili v první řadě chmelový organizátoři ČSM, výsledky se dále posílali do chmelových štábů, poté byly průběžně zveřejňovány v chmelařských tiskovinách nebo na vývěskách v obcích, kde se sklízelo.

V 50. a na počátku 60. let se úspěšní česáči odměňovali spíše věcnými cenami. Ty mohly být často získávány pro školu, ze které brigádníci pocházeli. Věcné odměny později převládaly na úrovni místních soutěží. Obvyklou výhrou bylo například určité množství čokolády či knihy, postava vychloubačného premianta Honzy z muzikálu *Starci na chmelu* získala za své nadprůměrné výkony polárkový dort. Obvyklým oceněním nejlepších česáčů se nicméně postupně staly finanční prémie.

Regulérnost soutěží na všech úrovních byla nezřídka napadána. Vysoké denní průměry nejlepších brigádníků byly zpochybňovány. V neděli navíc do soutěže zasáhl příjezd rodičů a dalších rodinných příslušníků, kteří za svými dětmi na chmel vyjížděli. Tyto „rodinné kombajny“, jak se návštěvám říkalo, česáčům s prací pomáhaly, což se pochopitelně na výsledcích odráželo. Dále velmi záleželo na tom, ve které obtížnostní skupině pracovníci chmel česali. Umístění kolektivů do horších kategorií pak vyvolávalo

²⁴¹ Tamtéž, Česání chmele v roce 1953 – zpráva o průběhu, ONV Kolín.

spory. Zvláště, pokud se jednalo o pracovní skupiny pocházející ze škol, které si na dobrém umístění v soutěžích „zakládaly.“

K podvodům opravdu docházelo. Dva žáci z plzeňské strojní průmyslovky se domluvili a sbírali chmel do jednoho koše. Jeden se pak spokojil s nižší odměnou za odvedenou práci, druhý však získával prémii a navíc odměnu za čelní příčky v soutěži česáčů, které si oba chlapci posléze rozdělili. Redakce *Chmelové MF*, která zprávu 31. 8. 1963 otiskla, dodává, že podobné machinace a podvody nejsou ojedinělé.²⁴² Stejně tak organizátoři ČSM, kteří organizovali soutěž v JZD a státním statku Hořesedly, ve zprávě o průběhu chmelové kampaně 1963 nadřazenému OV v Rakovníku hlásili, že se někteří pedagogičtí pracovníci snažili ovlivňovat výsledky soutěžení ve prospěch svých žáků.²⁴³ Podobnou zkušenost popisovala i Milena Geussová, šéfredaktorka *Mladého chmelaře*: „Férové nebylo, že některým česáčům pomáhali třeba i ti učitelé, nebo když se šlo z práce, tak se zbytky sesypávaly do věrtele někoho, kdo měl v soutěži šanci. [...] Těm [učitelům] na tom záleželo, protože když jejich svěřenci byli úspěšní, tak měli kladné hodnocení i oni.“²⁴⁴

Nezvykle vysoké průměry načesaných věrtelů si lze tedy zřejmě vysvětlit tím, že byly pro rekordmany připraveny příhodné podmínky. Česali v nejkvalitnějších chmelnicích a mohli počítat s pomocí ostatních, kdy se jim například odnášely koše s načesaným chmelem k míře. Dvě dívky z Klatov si během chmelové sklizně 1963 pomáhaly tím, že trhaly také do jednoho koše. Načesaný chmel poté odnášela k míře jedna z nich, druhá pokračovala v práci. Stejně se prostřídaly během oběda. Znamky za načesaný chmel si nakonec dělily rovným dílem. Každá z nich tak dosáhla denního průměru

²⁴² Podvodníci světového kalibru, in: *Chmelová MF*, roč. ?, 1963, č. 7, s. 1.

²⁴³ SOKA Rakovník, f. OV SSM Rakovník, inv. č. 38, kar. 12, hodnocení organizátorů ČSM, Hořesedly.

²⁴⁴ Rozhovor s Milenou Geussovou ze dne 3. 3. 2014.

třicet sedm věrtelů. I tak jim, a dalším nadprůměrným brigádníkům, nelze upřít to, že si techniku česání osvojili na vysoké úrovni.

Přes rozpory, které soutěžení provázely, lze nalézt v archivních pramenech velké množství přihlášek do několika ročníků soutěže z počátku 60. let. Během celé dekády přinášel tisk určený pro samotné česáče vždy minimálně na jedné straně průběžné výsledky a články o nejlepších výkonech. Tyto okolnosti, a časté diskuze nad regulérností soutěžení, potvrzují zájem o překonávání rekordů mezi některými brigádníky. Nelze již dnes přesně říci, jestli za tím byla přirozená soutěživost nebo snaha více si vydělat či získat atraktivní ceny a peněžní prémie. Při porovnávání vítězů z různých let, jedná se teď spíše o pracovní kolektivy, by nás ale mohlo upoutat, že ti nejlepší pocházeli většinou ze stejných škol. Také autoři článků v chmelovém tisku již dobře věděli, které vzdělávací ústavy aspirují na čelní místa v přehledech špičkových čtenářů. Lze tedy uvažovat o tom, co již bylo naznačeno výše. Vedení některých škol a samotní učitelé si zřejmě na účasti svých svěřenců v soutěžení „potrpělo.“ Žáci pak mohli být vedle hmotné motivace zavazováni úspěšnou tradicí svých škol, které se tímto způsobem, tedy zvýšeným nasazením během zemědělské výpomoci, ukazovaly v lepším světle.

První číslo *Chmelové MF* z roku 1963 přineslo článek pod názvem *U vítězek* s podtitulkem *Škola, která žije chmelem*. Závěr článku potvrzuje výše uvedenou domněnku: „*Ekonomická škola [Klatovy] žije chmelem téměř celý rok. Do prosince stále napětí: »Obhájíme? Kdo vyhraje celostátní soutěž?« Pak přijde velká sláva, dohady co s odměnami. A to už se blíží jaro. A tak před prázdninami přijde (už budoucí) třetí ročník. Letos nemáme jet na chmel, ale pošlete nás tam dobrovolně. A jeli.*“²⁴⁵ Studentky z klatovské ekonomky

²⁴⁵ *U vítězek*, in: *Chmelová MF*, roč. ?, 1963, č. 1, s. 2.

zvítězily podle Mladé fronty v několika posledních ročnících. Případnou výhru chtěli roku 1963 využít na cestu do Sovětského svazu. Pracovní kolektiv za vysoké průměry některých svých členek, které činily až 45 věrtelů denně, vděčil metodě „zdrhávání“. Ta spočívala ve zvláštním hmatu, kterým se najednou odstranily všechny překážející listy. Dívky tak byly schopné načesat jeden věrtel za čtvrt hodiny.²⁴⁶

Soutěžení v česání chmele bylo tedy spíše formální záležitostí odpovídající dobovým trendům: *„Bez soutěžení se tehdy nic neobešlo, [...] byli jsme zvyklí, že se pořád všude soutěží, tak se o tom mezi mladými ani nemluvalo.“*²⁴⁷ Navíc, lze z praktického hlediska pochybovat o smyslu organizovaných soutěží. Jak již bylo řečeno v úvodu této podkapitoly, záměrem pěstitelů bylo, aby byl všechen vypěstovaný chmel sklizen co nejdříve – během tzv. technické zralosti. Podstatné proto bylo, aby většina česáčů plnila každý den určené normy, což formálně pojatým soutěžením podněcujícím k vysokým výkonům pouze zvláště motivované jedince nebylo možné.

V dokumentech a materiálech, které byly využity při psaní této diplomové práce, se na řadě míst mluví o té skutečnosti, že kvalita práce mladých lidí je nedostatečná, doba sklizně se proto neúměrně protahuje. Ještě dále šel v hodnocení práce některých středoškoláků předseda JZD Rudý říjen v Kněževsi. V dopise adresovaném Středočeskému KNV v Praze z 30. ledna 1962 protestuje proti přidělení žáků a učňů z hlavního města: *„Pražské děti, které nám chcete přidělit, docilují nižšího výkonu a muselo by jich být početně zařazeno mnohem víc.“*²⁴⁸ František Ledvinka, onen protestující předseda družstva, však nezavrhuje pomoc školní mládeže jako takovou. V Kněževsi požadovali, aby se do

²⁴⁶ Tamtéž.

²⁴⁷ Rozhovor s Milenou Geussovou ze dne 3. 3. 2014.

²⁴⁸ SOA Praha, f. Středočeský KNV Praha, zn. 507.2, kar 149.

jejich chmelnic v srpnu vrátily již osvědčené pracovní kolektivy z Berounska.²⁴⁹

I jiní pěstitelé oceňovali brigády ze školských ústavů. Pracovní výkony dospělých byly nicméně hodnoceny výše. Musíme si ale uvědomit, že v podmínkách 50. a 60. let, nebylo možné zajistit dostatečný počet sezónních pracovníků starších 18 let. V řadě pěstitelských závodů navíc chmelová kampaň někdy začínala v době, kdy ještě nebyly dokončeny žně. Proto se pěstitelé s účastí mladých lidí během sklizně jednoduše řečeno museli spokojit. Navíc si jen připomeňme, že se plánovalo vyřešit každoroční potíže s nástupem brigádníků nasazením dostatečného počtu moderních česacích strojů.

Je tu ještě jedna zajímavá okolnost nahrávající účasti středoškoláků a učňů. Tam, kde byly v 50. letech nasazeny ve větší míře pracovní skupiny dospělých česáčů, se nezřídka hovořilo o problémech s kázní brigádníků. Projevovali nespokojenost s péčí, ubytováním a hygienou. Bez obalu to popsal v článku²⁵⁰ *Letos to muzikál nebyl* jeden z pracovníků výzkumného ústavu v Řeži. Společně s kolegy vyrazil po 21. srpnu 1968 na „Dubčekovu směnu“ česat chmel. V rozhovoru s reportérem z *Mladého světa* si nejprve postěžoval na zmatek, jež na chmelu vládl. Hned ale přešel k otázce životních podmínek česáčů: „*Taky to ubytování, to je děs. Víte to, co člověk spolke jako študák, to už těžko snáší jako dospělý.*“

Na počátku 50. let se dokonce v archivním fondu středočeského KNV Praha nejméně dvakrát setkáme s případem pokusu o stávku česáčů z Kladenska. Ti byli nespokojeni s nízkým odměňováním za načesaný chmel. Konkrétně, brigádníci česajících v Milostíně na Rakovnicku si v jednom z těchto případů stěžovali, že polovina již tak malého

²⁴⁹ Tamtéž.

²⁵⁰ *Letos to muzikál nebyl*, in: MS, roč. 11, 1968, č. 36, s. 31.

denního výdělku pokrývala náklady na jejich stravu. Situace se na některých místech vyhrotila natolik, že na návsi shromáždění česáči, kteří odmítali pracovat, byli uklidňováni zástupci OV KSČ z Rakovníka. Rakovnickým komunistům se nakonec podařilo nespokojence přesvědčit, aby na chmelu zůstali. Vše bylo stvrzeno přijetím jednomyslného usnesení v duchu tehdejší doby „*vytrvat na česání chmele až do konce bez zvláštních požadavků stůj co stůj, protože toho potřeba celku vyžaduje.*“²⁵¹ Naproti tomu většina studentů a učňů chápala chmelovou brigádu jako školní akci a zřejmě držela své chování v patřičných mezích. Negativním jevům mezi brigádníky, které se během chmelových kampaní přesto vyskytly, bude věnována jiná část diplomové práce. (viz podkapitola 5.8).

Nakonec si musíme uvědomit, že velká část českého chmelu tvořila cenný vývozní artikl pro západní trhy, za který získávalo Československo cenné devisy. I se znalostí dílčích čísel se tak nabízí tvrzení, že i přes masové nasazení několika desítek tisíc česáčů, byly náklady na mzdy několikrát nižší než příjem za prodaný chmel. Pokusme se tuto domněnku podpořit následujícím výpočtem. V roce 1968 bylo objednáno na okres Rakovník 23 460 česáčů. Pokud by každý z nich plnil normu 9 věrtelů ve druhé obtížnostní skupině,²⁵² kde za věrtel činila odměna 3, 42 Kčs, pak by za 14 dní česání chmele bylo za práci vyplaceno $23\,460 \times 9 \times 3,42 \times 14 = 10\,109\,383$ Kčs po zaokrouhlení. Toto číslo je pouze orientační a výpočet nezohledňuje například vyplácení prémie za překročení normy nebo za česání v neděli. Avšak lze tento údaj porovnat s celkovým výdělkem za sklizený chmel na celém okrese, který činil v námi sledovaném roce něco přes 117 milionů Kčs.

²⁵¹ SOA Praha, f. Středočeský KNV Praha, zn. 406.6, kar. 45, ONV Kladno, Nábor česáčů chmele v roce 1953.

²⁵² Chmel na Rakovnicku byl poměrně kvalitní. Pro náš „ideální“ případ jsem proto zvolil tuto obtížnostní skupinu. O obtížnostních skupinách při česání chmele více viz s. 79.

Proto lze tvrdit, že pro pěstitele bylo najímání krátkodobé pomoci ekonomicky výhodné. O tom, že by tato výpomoc byla ovšem efektivní, se dá úspěšně pochybovat. Každoroční organizace brigád, s tím související doprava česáčů do míst určení, finanční prostředky a energie věnované do rozšiřování a zkvalitňování ubytovacích kapacit, zajišťování stravování, a zdravotní péče pro brigádníky pravidelně zahlcovala zainteresované státní úřady i samotné pěstitele nadměrnou agendou. Výše jmenovaní si to prokazatelně uvědomovali. Kroky, které činili, v první řadě souvisely se zaváděním mechanizace při česání chmele. Výsledkem tohoto opatření byl výrazný pokles podílu ruční práce na sklízecích pracích v pozdějších letech.

5.4 Chmelové noviny

Po odchodu z chmelnic zpět na ubikace nastával prostor pro popracovní aktivity česáčů. Při organizaci a zajišťování chmelových kampaní byl času po práci věnován značný zájem. Aktivními činiteli se stali organizátoři svazu mládeže, kteří ve spolupráci s pedagogickým dozorem měli vytvářet vhodné podmínky pro trávení volného času. ČSM a pedagogové se brigádníkům snažili zajistit co možná nejširší nabídku různých aktivit. Do spolupráce na tvorbě volnočasových aktivit se zapojovali i pěstitelé, představitelé místních národních výborů a dalších zainteresovaných orgánů státní správy. Své prostředky nabízely některé podniky nebo vojenské útvary.

Organizátoři ČSM distribuovali mezi česáče výtisky celostátních deníků, které měli k dispozici. Enormní zájem byl ale o chmelový tisk zastoupený *Chmelovou Mladou frontou*, na Rakovnicku byl oblíbený *Mladý chmelař*, kterého vydával místní OV ČSM. Obě tiskoviny byly ve výkladu již několikrát

zmiňovány. Pro současného badatele navíc skýtají zdroj cenných informací. Nyní se jim budeme věnovat zevrubněji.

Výtisky *Chmelové MF*, které byly při psaní této studie k dispozici, pocházely z 60. let 20. století. Vydával je ÚV ČSM ve spolupráci s ministerstvem zemědělství. Redakce sídlila v Žatci. V lounském archivu se nacházejí i jednotlivá čísla z počátku 50. let. Jejich obsah, když odhlédneme od dobových frází, se příliš neliší od výtisků z počátku let 60. Strohý obsah vypovídá hlavně o výsledcích socialistického soutěžení, nacházíme zde články se jmény nejlepších česáčů. Není výjimkou, že patřičné publicity se dočkali i brigádníci nebo celé kolektivy, kterým práce ve chmelnicích příliš nešla.

Obsah i forma se výrazně mění s polovinou dekády. Tvůrci *MF* chtěli ze svých chmelových novin zřejmě udělat přitažlivé médium pro mladé čtenáře. Přibyly stránky, na kterých se objevují velké fotografické snímky oblíbených herců, zpěváků a dalších umělců. Na obálce *Chmelové MF* z roku 1966 tak můžeme vidět koupajícího se Waldemara Matušku, zpívajícího Karla Gotta či tančícího Václava Neckáře. Ve druhém čísle je čtenářům přiblížena dívka ideál Dagmar Silvínová, která dokázala zvítězit v MISS UNIVERSIDAD na Kubě. Fotografie mladé manekýnky je doplněna její váhou, výškou a mírami. Na závěr článku vzpomíná na své chmelové brigády a dodává, že prý: *„Bydleli všelijak, jídlo bylo různé, nejvíc stejně záleží na partě, jaká se sejde a utvoří.”*²⁵³

Také se změnil způsob, jakým redaktoři psali. Články vynikají odlehčeným stylem se smyslem pro různé metaforu, častá je celá řada mystifikací, které má současný čtenář neznalý kontextu problém odhalit. Texty byly doprovázeny soutěžemi, kterých se mohli brigádníci účastnit. Tvůrci jim také nabízeli různé křížovky, doplňovačky a vědomostní testy. Objevovaly se novinky z domova i ze zahraničí.

²⁵³ Dagmar Silvínová, in: *Chmelová MF*, roč. ?, 1966, č. 2, s. 3.

Chmelová MF tak například v roce 1963 přinesla krátkou zprávu o probíhajících soudních rehabilitacích. Článek se týkal procesu s tzv. slovenskými buržoazními nacionalisty, jmenovitě zde byl zmíněn Gustav Husák, jehož zásluhy na SNP byly podle autora příspěvku potlačovány.²⁵⁴ Během dalších let přibývaly podle dobového trendu články popisující konflikt ve Vietnamu, samozřejmostí byly sportovní novinky a četba na pokračování.

Pro rakovnického *Mladého chmelaře* platí tatáž charakteristika, která je uvedena v předchozích odstavcích. Mohlo by nás snad překvapit, že vizuální a obsahová stránka zvláštního regionálního občasníku je na stejné úrovni jako mnohem větší *Mladá fronta* se svým zázemím. Postupem času se ustálilo pravidlo, že se *MF* zaměří spíše na brigádníky z Žatecka, Lounska a Litoměřicka, zatímco *Mladý chmelař* bude oslovovat česáče na Rakovnicku.²⁵⁵ Okruh čtenářů však ani zde nebyl malý. Vždyť okres Rakovník patřil k druhé největší oblasti pěstující chmel. Náklad *Mladého chmelaře* se pohyboval v roce 1966 okolo čtyř tisíc čísel, roku 1968 to již bylo pět tisíc výtisků. Vydavatelskou činnost zajišťoval OV ČSM ve spolupráci se středočeskou Svobodou.²⁵⁶

Ačkoliv obsah, jak již bylo naznačeno, odpovídal stejně jako v *Chmelové MF* společenskému uvolňování v posledních letech novotnovského režimu, zachoval se v rakovnickém archivu pozoruhodný dokument, ve kterém pracovníci středočeského krajského aparátu ČSM roku 1966 podrobili vyšlá čísla *Mladého chmelaře* silné kritice. Trnem v oku jim byla především osoba šéfredaktora Alexandra Kramera. Pozdější studentský vůdce, novinář a autor sci-fi literatury měl podle hodnocení rakovnického OV ČSM došlého na krajský

²⁵⁴ Stalo se, in: *Chmelová MF*, roč. ?, 1963, č. 5, s. 1.

²⁵⁵ To však neznamená, že by *Chmelová MF* nebyla na Rakovnicku distribuována.

²⁵⁶ Tiskový orgán Středočeského KV KSČ.

výbor do Prahy, především organizační potíže ve své šéfredaktorské pozici, na kterou „jednoduše nestačil.“²⁵⁷

Svazákům na kraji se zdála tato kritika zřejmě nedostatečná, a proto v hodnocení A. Kramera přitvrdili. Podle jejich mínění na stránkách chmelaře prezentoval své subjektivní názory, čímž došlo k „politické neujasněnosti obsahu některých čísel.“²⁵⁸ Velmi mu přitížila neznalost usnesení ÚV KSČ o „vlasatcích“, podle kterého nesměly být zveřejňovány fotografické snímky mladých mužů s dlouhými vlasy. V *Mladém chmelaři* totiž vyšly dvě fotografie vlasatých mládenců s podtitulkem „česat se nebo česat chmel.“²⁵⁹ Záporně bylo také hodnoceno pořádání soutěže MISS CHMEL. A navíc, povídka, kterou se Kramer rozhodl otiskovat na pokračování, musela být stažena pro svůj údajný vulgární a nesrozumitelný obsah. Pracovníci KV ČSM ve svém hodnocení doporučují, aby byl do okresního města příště raději poslán redaktor středočeské Svobody, kterého schválí KV KSČ. Pokud se tak nestane, bude lepší časopis zastavit.²⁶⁰

Je zajímavé obě zmíněná hodnocení chmelové brigády na Rakovnicku z roku 1966 porovnat. Zatímco OV, jak už bylo řečeno dříve, hodnotil pouze profesionální schopnosti šéfredaktora Kramera, KV šel, jak jsme mohli sami vidět, mnohem dál. Odlišnosti některých částí přešly v dílčích otázkách do přímého rozporu. Zatímco kraj vidí pořádání MISS CHMEL v Kolečově jako něco, co na chmel nepatří, v Rakovníku hodnotili celou akci kladně. Podobný rozpor byl i v názoru na onu zakázanou povídku, která měla vyjít v *Mladém chmelaři* pod názvem *Smuteční holka*. Vydání čísla, ve kterém se měl příběh od Vratislava Dejmka objevit, bylo zastaveno na přímý příkaz šéfredaktora Svobody Kárného. OV ČSM v Rakovníku

²⁵⁷ SOKA Rakovník, f. OV SSM Rakovník, inv. č. 30, kar. 7, Závěrečné hodnocení chmelové sklizně na okresu Rakovník.

²⁵⁸ Tamtéž, inv. č. 38, kar. 12, Hodnotící zpráva o průběhu chmelových brigád v roce 1966

²⁵⁹ Tamtéž.

²⁶⁰ Tamtéž.

požadoval vysvětlení, bezvýsledně. Rakovničtí svazáci se coby spolutvůrci *Mladého chmelaře* zřejmě cítili dotčeni. Příkré hodnocení kraje již známe. Dodejme, že celý případ nakonec skončil omluvou šéfredaktora šéfredaktorovi. Kupodivu se nakonec omlouval ten, který řídil krajský deník.²⁶¹

Objevovaly se také další regionální a místní chmelové tiskoviny. Na Mělnicku vycházel *Věrtel*, v chmelařské oblasti Podlesí, která se nachází na rozhraní Rakovnicka a Lounska, to byl *Underwood Evening Post* se svou „zpravodajskou AGENTUROU ČÍH“ a velmi odlehčeným obsahem. Značnou oblibu získal v Kněževsi vydávaný *Chmeláček*, který byl redigován lidmi z OV ČSM na Praze 2. Ve stejné obci se později objevoval také *Štoček*. SPŠS Hořovice stála za časopisem *Chmelík*, který si mohli přečíst brigádníci v Šanově. V Přerubenicích vydávali svazáci v roce 1965 deník *X*, který byl tištěn na cyklostylu v počtu 100 kusů. Dostali se do sporu se školskými pracovníky, kteří prý recesistický obsah deníku nepochopili a všechny zprávy brali vážně. Autoři se dále bránili tím, že nemohou „neustále produkovat kázání o pracovní morálce.“²⁶²

5.5 Filmová představení, hudba, kabarety a další

Další možností trávení volného času, která se brigádníkům nabízela, bylo sledování filmových představení. Kina, ať už stálá nebo pojízdná, přitahovala pozornost brigádníků již v 50. letech. Proto v červnu 1952 předsednictvo MV ČSM v Praze na své poradě k zajištění sklizně chmelových brigád dalo úkol zajistit ve spolupráci s čsl. státním filmem

²⁶¹ Tamtéž.

²⁶² Co se vám líbilo a nelíbilo na letošním chmelu, in: *Mladý chmelař*, roč. 4, 1965, č. 7, s. 3.

aktuální filmovou tvorbu pro mladé brigádníky.²⁶³ Přesto se se současnou nabídkou, mnohdy západní provenience, setkávali česáči až o deset až patnáct let později. Opět musíme hledat souvislost s uvolněním poměrů v 60. letech. Měl-li být program, který organizátoři volného času připravovali, atraktivní, musela nabídka odpovídat zvýšeným nárokům mladých diváků. Tato snaha však narážela na celou řadu překážek.

V mnohých místech, kde probíhala sklizeň, chybělo pro promítání filmů technické zázemí. Chmeloví organizátoři a různé svazácké skupiny, které produkci zajišťovaly, musely řešit potíže s promítacími přístroji či nevyhovujícími prostory. Komicky působí například pokus o promítání snímku *Měsíční den* v Děkově na Rakovnicku. První polovina filmu byla bez zvuku, během představení se dvakrát přetrhl film a třikrát spadlo plátno. Do konce vydržel jen málokdo.²⁶⁴ Na okrese Rakovník filmy zapůjčovali z okresního osvětového domu. Rozváželi je pomocí sanítek. Za půjčení jednoho filmu platilo družstvo jednorázový poplatek 50 Kčs, pokud bylo promítání organizováno přímo okresním domem, platilo vstupné 2 Kčs na osobu.²⁶⁵

Při pohledu do seznamu snímků Rakovnického OOD pro rok 1966 nás upoutá velký počet zahraničních filmů především západní provenience. Brigádníci na přelomu srpna a září sledovali například Bergmanovu komedii *Úsměvy letní noci* (1955), italskou veselohru s Bourvilem v hlavní roli *Všechno zlato světa* (1961), britské drama *Ten sportovní život* (1963), romantický snímek produkováný v NSR s Janou Brejchovou *Zámek Gripsholm* (1963) či maďarský kriminální film *Klíč k vraždě* (1964). O rok později bodovala mezi

²⁶³ SOA Praha, f. Středočeský KNV Praha, zn. 406.6., kar. 45, Materiál na PMV ČSM dne 10. 6. 1952.

²⁶⁴ Co se vám líbilo a nelíbilo na letošním chmelu, in: Mladý chmelař, roč. 4, 1965, č. 7, s. 3.

²⁶⁵ SOkA Rakovník, f. OV SSM, inv. č. 38, kar. 12, OOD Rakovník, Denní plán kulturních akcí v době chmelové sklizně, s. 1 – 3.

brigádníky série filmů podle Karla Maye o náčelníkovi kmene Apačů Vinnetouovi a jeho pokrevním bratrovi Old Shatterhandovi. Nabídku cizozemských snímků dále doplňovaly filmy *Fanfán Tulipán* a *Růžový panter*.²⁶⁶ Nabídka byla pestrá, skoro vždy se jednalo o jen pár let staré snímky, které natáčeli významní režiséři a ve kterých se předváděli oblíbení herci.

V Hořovičkách a Hořesedlech na Rakovnicku byla například filmová představení pro česáče k dispozici každý den.²⁶⁷ Na jiných místech však trávení volného času nebylo tak běžné. Pokud v chmelařské obci nebylo kde promítat, bylo nutné za filmovou produkcí dojít pěšky nebo počkat na příjezd pojízdného kina. Brigádníci z farmy Čížkov se několikrát vydali do dvou kilometrů vzdáleného Oráčova. Zajímavé bylo, že za zábavou směl odejít pouze ten, kdo splnil zvýšenou normu deseti načesaných věrtelů chmele.²⁶⁸ Brigádníci z Vlašimi si do Chotěšova přivezli vlastní promítačku. Jako plátno posloužila dvě svázaná prostěradla.²⁶⁹

Brigádníci se těšili i na jiné kulturní produkce. Každým rokem na chmel zavítalo mnoho hudebních uskupení, pojízdných kabaretů, divadelníků a dalších veřejně vystupujících umělců. Postupné uvolňování a společenské změny, ke kterým docházelo v námi sledované době a jejichž projevy byly popisovány výše, se nejmarkantněji ukazovaly právě v této oblasti. O hudební produkci to platí dvojnásob. Ještě v první polovině 60. let objížděly chmelové česáče dechové orchestry a hudby z vojenských útvarů. Tu a tam si někteří brigádníci přiváželi moderní nahrávky, které pak pouštěli v místních rozhlasech. Bigbeatová kapela studentů

²⁶⁶ Co hraji kina, in: Mladý chmelař, roč. 6, 1967, č. 2, s. 2.

²⁶⁷ SOKA Rakovník, f. OV SSM Rakovník, inv. č. 38, kar. 12, hodnocení organizátorů ČSM, Hořovičky a Hořesedly.

²⁶⁸ Tamtéž, Čížkov.

²⁶⁹ Tamtéž, Jesenice, Krty, Chotěšov.

z průmyslové školy elektrotechnické z Prahy 2 hrála na chmelové brigádě v Kněževsi již v srpnu 1963.²⁷⁰

Uměleckou produkci organizovaly chmelařské závody společně se svazem mládeže. Na Rakovnicku se svazáci kupříkladu spoléhali na přímou podporu z OOD, který pomáhal zajišťovat jednotlivá umělecká představení a koncerty. Snaha o zajištění atraktivnějšího programu nutně musela vést k angažování modernějších kapel, které odpovídaly vkusu mladých lidí. Mnohé bigbeatové skupiny vznikající v Československu jako houby po dešti tak počaly svou hudbu přivážet i mezi chmelové brigádníky. Šlo především o amatérská či poloamatérská tělesa. Hudebníci mnohdy pocházeli přímo ze škol účastnících se chmelových brigád.

Někde se ale brigádníci dočkali i skutečných profesionálů. Do obce Kněževs zavítal v neděli 5. září 1965 Josef Zíma, který vystoupil společně s „rytmickou skupinou“ J. Dudy. Ačkoliv nebylo akustické zařízení na sokolském hřišti dokonalé, jako podium musel dostačovat dovezený valník, vystoupení oblíbeného interpreta se přesto setkalo s úspěchem. Mezi diváky pochopitelně převažovali chmeloví brigádníci, v mohutném davu posluchačů se nicméně našli i místní obyvatelé včetně „starých babiček a batolat.“²⁷¹ Slavný zpěvák s sebou přivezl několik méně známých skladeb a během zhruba hodinového vystoupení také „trošičku parodoval bigbeat.“²⁷² Koncert skončil ke všeobecné spokojenosti, „nikoho ani nenapadlo při bigbeatu něco rozbíjet, jak se všeobecně o účincích této hudby soudí.“²⁷³

V Kolečově se příbramským divákům představila v srpnu 1967 hudební skupina *Olympic*. Provizorní taneční parket a hlediště bylo zřízeno v silážní jámě, kapela vystupovala na přistaveném valníku. Podle *Mladého chmelaře*, který zprávu

²⁷⁰ SOkA Rakovník, f. OV SSM Rakovník, inv. č. 38, kar. 12, Chmeláček č. 2 z roku 1963, s. 2.

²⁷¹ Pepíček Zíma na valníku, in: *Mladý chmelař*, roč. 4, 1965, č. 5, s. 4.

²⁷² Tamtéž.

²⁷³ Tamtéž.

o koncertu přinesl, se celý večer velmi vydařil, akce byla zakončena autogramiádou slavných umělců.²⁷⁴ Radost z angažmá známých hudebníků již v takové míře nesdíleli na OV ČSM v Rakovníku. Koncert byl podle svazáků neúměrně drahý, podle aparátu OV měla být kulturní nabídka v dalších letech již skromnější.²⁷⁵

Během chmelových kampaní se mezi chmelařskými obcemi pohybovali i další umělci. Velkou popularitu získal karlovarský pojízdný kabaret Kočka. Jeden z členů kočovného kabaretu Josef Stehlík na účast na chmelových vzpomíná jako na nejlepší část sezony. Umělci se svou známou maringotkou taženou traktorem²⁷⁶ mezi lety 1966 – 68 pravidelně objížděli místa, kde se sklízela chmel. Kabaret uzavíral s krajským podnikem pro film, koncerty a estrády (přezdívaný „krpoflek“) smlouvy na jednotlivá představení. Smlouvy ale nebyly na každý den. Proto byla trasa kabaretu uzpůsobena tak, aby nejvíce volných dnů vycházelo právě na chmelařské obce. *„A tak jsme [...] zajeli do nějaké vesnice či města a zeptali jsme se na národním výboru, či JZD, zda by neměli zájem o představení. Prý měli, ale sál je ještě po hasičském bálu neuklizen atd. Tak jsme sál uklidili, sundali girlandy, projeli po vesnici či městě v kostýmech a vyřvávali, že »kultúra za bůra« a bylo to.“*²⁷⁷

Na pódiu se odehrávaly nejvíce improvizace, vstupné na představení činilo 50 haléřů. Kabaret kupříkladu vystupoval s pásmem *Zpívání z cesty* a *Jak se kalila voda*. Publikum, které bylo specifické svým kompaktním složením, prý reagovalo na všechny meziřádky a na každou narážku. *„Hrávali jsme na valníku na návsi, kde byla hlava na hlavě. A jak reagovali! Byli to holt študáci. Nádhera byla vždycky*

²⁷⁴ Olympic na chmelu, in: Tamtéž, roč. 6, 1967, č. 6, s. 2.

²⁷⁵ SOkA Rakovník, f. OV SSM Rakovník, inv. č. 38, kar. 12, Závěrečná zpráva o průběhu sklizně chmele na okrese Rakovník, s. 4.

²⁷⁶ Maringotka, in: MS, roč. 9, 1967, č. 17, s. ?.

²⁷⁷ Rozhovor s Josefem Stehlíkem ze dne 12. 10. 2013.

představení v Kněževsi a v Hořesedlích, kde byly povětšinou školy z Prahy."²⁷⁸

Brigádníci se také těšili na vystoupení Eduarda Pergnera. Oblibu známého textaře a scénáristy oceňoval i rakovnický OV ČSM, který uměleckou produkci na chmelových brigádách hodnotil. Je však zajímavé, že posudek rakovnických svazáků je doplněn poznámkou, že je nutné, aby se odpovědní lidé před každým vystoupením seznámili s obsahem jeho vystoupení. OV dále doporučuje, aby byly názory E. Pergnera posluchačům následně správně vysvětleny.²⁷⁹

Kulturní programy pro brigádníky si získávaly značnou oblibu. Ne vždy se ale pořadatelé trefili do vkusu diváků, mnoho mladých lidí bylo zklamáno malou četností akcí. Nedostatečné kulturní vyžití bylo způsobeno mnoha faktory. Na řadě míst bylo na vině špatné zázemí a nevyhovující technické prostředky. Často mohl rozhodnout malý zájem pěstitelů nebo vedení chmelařských obcí. Velmi záleželo na schopnostech chmelového organizátora a na vystupujících samotných.

V obci Pochvátov na Rakovnicku si například objednali z okresního města divadelní představení. Herci ale onemocněli a z divadla sešlo. Pochvátovským brigádníkům tak nezbylo nic jiného, než trávit volný čas u táboráku a bavit se soutěží kytaristů.²⁸⁰ Více se ve svém hodnocení chmelové brigády rozepsal organizátor ČSM v Kolečovicích. Slíbená hudba z OOD přijela se značným zpožděním. Hudebníci navíc dostali od místního JZD poukázky na pivo a poté, co odehráli několik písní, odešli do hospody. Brigádníci z Nymburka se

²⁷⁸ Tamtéž.

²⁷⁹ „V několika obcích si studenti vyslechli vtipy a myšlenky Eduarda Pergnera. Zde byli organizátoři a pedagogický dozor povinni seznámit se předem s obsahem Pergnerova vystoupení, protože jeho vyprávění bývá někdy politicky neuvážené a nevhodné.“ SOKA Rakovník, f. OV SSM Rakovník, inv. č. 20, kar. 3, Zpráva o průběhu chmelové kampaně ve Středočeském kraji.

²⁸⁰ SOKA Rakovník, f. OV SSM Rakovník, inv. č. 38, kar. 12, zprávy organizátorů ČSM, Pochvátov.

proto raději spolehli na vlastní síly. Pořádaly „Lupulínové večery“ a „Toulky s Měsícem“. Předváděla se zde twistová kapela složená z brigádníků, našel se i jeden ochotnický herec, který předváděl dědu Potůčka a Švejka. Na autobusové zastávce se konaly se značným zájmem publika improvizované hudební večery. Jen taneční večer se konat nemohl, ve vesnici nebyl k dispozici volný sál.²⁸¹

Do chmelařské obce Kounov, která se nachází na hranici okresů Rakovník a Louny, byla poslána bigbeatová kapela. Hudební skupinu však nikdo neočekával, na místě se připravovalo promítání filmového představení. Hudebníci se museli vrátit zpět do okresního města. Podobný problém, tedy špatná komunikace mezi okresním chmelovým štábem a pěstiteli, se opakoval během chmelové kampaně ještě několikrát.²⁸² Některé chmelařské závody vůbec objednávky uměleckých produkcí nepodávaly. Podle mínění rakovnických svazáků si tak tito pěstitelé *„dostatečně necení práce brigádníků a nemají zájem o jejich spokojenost.“*²⁸³

Nezvyklý program připravili brigádníkům v okrese Litoměřice. V roce 1966 objížděli chmelařské obce vojáci, kteří zde předváděli bojovou techniku. Vystoupení příslušníků armády se prý líbilo především děvčatům, chlapci se museli spokojit s ukázkou zbraní, mezi které patřilo polní dělo nebo několik raketometů.²⁸⁴

5.6 Sportovní aktivity

Na chmelových brigádách se svého dočkali i příznivci fyzických aktivit. Sportovní vyžití bylo po práci na chmelnicích nedílnou součástí aktivního trávení volného času. Pokud byli v chmelařských obcích příhodné podmínky,

²⁸¹ Tamtéž, Kolečovice.

²⁸² Tamtéž, Závěrečné hodnocení chmelové sklizně na okrese Rakovník, s. 6.

²⁸³ Tamtéž.

²⁸⁴ U chmelové popelky, in: Chmelová MF, roč. ?, 1966, č. 6, s. 2.

věnovali se brigádníci kopané, odbíjené nebo třeba stolnímu tenisu. Oblíbenou kratochvílí samozřejmě v letních měsících, pokud bylo kde, se stávalo koupání. Ve sportovních kláních se utkávali česáči sami mezi sebou, často hráli proti místním nebo proti členům pedagogického dozoru.

JZD Kněževes, které patřilo k největším pěstitelům chmele v ČSSR, ze svých prostředků zajistilo pro své brigádníky volejbalovou síť a míče. Odbíjené se přes den věnovala spíše obsluha česacích strojů, která pracovala na směny.²⁸⁵ Po práci se zapojili ostatní brigádníci. Dokonce byl sehrán zápas proti místní jednotě Sokol, ve kterém hosté zvítězili 2:1 na sety.²⁸⁶ Volejbal se hrál alespoň zpočátku i na nám známé farmě Čížkov u Oráčova. Koncem brigády však chodili česáči z pole velmi pozdě, na hru nezbýval čas.²⁸⁷ Málo prostoru pro sportování měli také v Hořesedlech. Přesto si chlapci podle organizátora ČSM našli chvíli na oblíbený fotbal.²⁸⁸ Kopaná se hrála také v Kolečovicích. Nejprve šlo o kvalifikační zápasy, které byly odehrávány mezi šestou a sedmou hodinou večerní. Nakonec se hrálo 1. září 1963 „velké derby“ mezi hráči z Nymburka a místním výběrem. Nymburští prý zvítězili po velké převaze a předvedené technické hře vysoko 5:1.²⁸⁹

Ač by se dalo předpokládat, že pořádání těchto aktivit nevyžadovalo mnoho příprav, některé okolnosti, které se v místech brigád projevovaly, sportování znemožnily. V obci Hředle byl například brigádníkům přístup na volejbalové hřiště ve dvoře místní hasičské zbrojnice zakázán tajemníkem MNV. Česáčům nezbylo než si vybudovat vlastní herní plochu na blízké louce, kde se poté hrál i fotbal.²⁹⁰

²⁸⁵ SOkA Rakovník, f. OV SSM Rakovník, inv. č. 38, kar. 12, Chmeláček z roku 1963, č. 2, s. 2.

²⁸⁶ Tamtéž, zprávy chmelových organizátorů, Kněževes.

²⁸⁷ Tamtéž, Čížkov.

²⁸⁸ Tamtéž, Hořesedly.

²⁸⁹ Tamtéž, Kolečovice.

²⁹⁰ Tamtéž, Hředle.

5.7 Návštěvní den

Monotónní práci na chmelnicích přerušily nedělní příjezdy rodičů a dalších příbuzných či známých, kteří do chmelařských oblastí vyrazili na návštěvu svých nejbližších. V přeplněných obcích, kde již tak bylo mnoho problémů s velkým počtem česáčů, se tak museli vyrovnávat s příjezdem dalších lidí. Nově příchozí se svými osobními vozy také značně komplikovali dopravní situaci v oblastech sklizně. Tvořili se několikakilometrové kolony, řidiči nevěděli, kam přesně mají jet, což nastalý zmatek jen zvyšovalo.²⁹¹ Jen pro představu, v neděli 5. září napočítali například v Kněževsi mezi chmelnicemi na 117 osobních vozů.²⁹² Obcí Hořesedly projelo po karlovarské silnici podle odhadů místního oddělení VB 25 000 – 30 000 automobilů.²⁹³

Příjezd rodičů nebyl vždy zcela vítán. Starostliví otcové a matky na mnoha místech kritizovali stav ubytování nebo hygieny na ubikacích. Ve výjimečných případech se pokoušeli z mnoha důvodů své děti ze sklizně odvážet, což zejména pěstitelé sledovali se značným znepokojením. Hlavní příčinou dřívějších odjezdů, vedle špatné péče o brigádníky, byla obava rodičů, aby jejich děti nezameškaly začátek školního roku. Víme přeci, že nezřídka se chmel česal i během měsíce září. Představitelé zemědělských závodů a školští pracovníci mimo to neradi viděli nepořádek, který po návštěvách zůstával na chmelnicích. Navíc bylo těžké rodičům jakkoliv domlouvat. Některé hlasy vyzívaly k tomu, aby byly návštěvy během chmelových brigád vůbec zakázány nebo alespoň co nejvíce omezeny.²⁹⁴

Velké nadšení z nedělních příjezdů nepociťovali ani hygienici a zdravotníci. Návštěvy přivážely česáčům různé

²⁹¹ Více rodinných kombajnů? – Pryč s nimi?, in: Mladý chmelař, roč. 4, 1965, č. 5, s. 2.

²⁹² Tamtéž, s. 3.

²⁹³ Ještě k chmelové neděli, in: Tamtéž, č. 5, s. 4.

²⁹⁴ Více rodinných kombajnů? – Pryč s nimi?, in: Tamtéž, č. 5, s. 2.

potraviny a pochutiny, které rychle podléhaly zkáze. Výsledkem bývala zvýšená nemocnost a zažívací potíže brigádníků. Rodiče, další příbuzní a přátelé se také snažili pomáhat s prací na chmelnicích. Tyto „rodinné kombajny“, o kterých jsme již hovořili v části zabývající se soutěžením, byly vítanou pomocí při nelehké práci na poli a ulehčovali brigádníkům alespoň během návštěvního dne jejich povinnosti. Upřímně to shrnula v *Mladém chmelaři* z 8. Září 1965 brigádnice Věra Winterová: „Když je to baví, ať si přijedou. Já jim pak stejně uteču, když chci jít večer na rande. Ale na chmelnici to bodne, to je fakt...”²⁹⁵

5.8 Neorganizovaný volný čas a negativní jevy

Na úvod si položíme otázku, kolik prostoru pro neorganizovaný volný čas bylo pro brigádníky vyhrazeno. Mnoho činností (vlastní estrády, koncerty, vystoupení a další zábavné programy), které si mladí lidé vytvářeli, bylo svým způsobem organizováno přes svazáky disponujícími vhodným materiálem a technickým zázemím. Neorganizovaným volným časem budeme proto rozumět zcela nezávislé pojetí popracovní doby.

Oblíbenou kratochvílí se stalo chození do okolních obcí či na jiné ubikace. Zvláště přesuny mnohdy nemalých skupin po silnicích poutaly zvýšený zájem hlídek VB. Pokud se brigádníci dopouštěli dopravních přestupků, setkání s uniformovanou policií končovalo vyměřením peněžní pokuty.²⁹⁶ V Kněževsi se pracovníci svazu mládeže snažili udržet brigádníky v samotné obci tím, že v místním rozhlasu pouštěli moderní hudební nahrávky. Velkou chybou podle nich bylo, že během chmelové kampaně do vsi nepřišel kvůli

²⁹⁵ Tamtéž.

²⁹⁶ Hovory s pokutovým blokem, in: Chmelová MF, roč. ?, 1966, č. 4, s. 2.

učiteli vynucenému zákazu kolotoč, který jindy přitahoval značný všech zájem česáčů.²⁹⁷

Vysoká koncentrace brigádníků nahrávala pochopitelnému zájmu mladých lidí o opačné pohlaví. Karel Rott studoval na hradeckém gymnáziu v polovině 60. let. Při vzpomínání na chmelové brigády na Lounsku neopomněl sdělit, že večer bylo zapovězeno pohybovat se mimo vyhrazená místa: *„Byl zákaz opuštění prostoru Konětopy, prostoru Pnětluky, protože většinou tam byly jiné střední školy s hezkými děvčaty a obráceně za kluky, takže [učitelé] hlídali silnice s baterkou.“*²⁹⁸ V Kolečovicích na Rakovnicku šli ještě dále. Pedagogický dozor zakázal svým učňům vůbec jakýkoliv styk s děvčaty.²⁹⁹ Milena Geussová, redaktora *Mladého chmelaře*, která se účastnila chmelových brigád na konci 50. let vzpomíná: *„Doma člověka hlídali, nikam nepouštěli, tady byla nesrovnatelná volnost. V tom byla role pedagogického dozoru velmi obtížná, což docela věrně ukazuje film Starci na chmelu. Zajistit, aby byli všichni večer v určitou dobu v ubytovně na těch slamnicích a nikdo se někde nezatoulal, nekouřil za stodolou a nedej bože nedošlo k nějakým sexuálním stykům, tuto povinnost těm učitelům opravdu nebylo co závidět.“*³⁰⁰

V šestém čísle *Mladého chmelaře* byla otázce vztahů mezi chlapci a dívkami věnována celá strana. Z rozhovorů se samotnými brigádníky, chmelovými organizátory a pedagogickými pracovníky vyplývalo, že mladí lidé nalézali na chmelové brigádě mnohem více příležitostí k působení na druhé pohlaví.³⁰¹ Dochované materiály o této problematice nicméně spíše mlčí. Za vše hovoří závěr článku z *Mladého chmelaře*, který učinil jeden ze zpovídaných brigádníků:

²⁹⁷ Kněževes, in: *Mladý chmelař*, roč. 4, 1965, č. 6, s. 3.

²⁹⁸ Dulíček, L. – Hutla, J. – Ruffer, R.: *Dějiny Gymnázia J. K. Tyla v období totality očima pamětníků*, Hradec Králové 2008, s. 70.

²⁹⁹ *Dělá divy? Tropí hlouposti? Přináší starosti?*, in: *Mladý chmelař*, roč. 4, 1965, č. 6, s. 2.

³⁰⁰ Rozhovor s Milenou Geussovou ze dne 3. 3. 2014.

³⁰¹ *Dělá divy? Tropí hlouposti? Přináší starosti?*, in: *Mladý chmelař*, roč. 4, 1965, č. 6, s. 2.

„Tady je láska sezonní. Jako ten chmel. Přesto s ní však nepohrdnem. Jenomže vopravdovou lásku tady provozovat rovněž nemůžeš, na to je moc krátká doba.“³⁰²

Mladí lidé se přirozeně snažili alespoň čas od času vymanit z dohledu pedagogů. Je otázkou, do jaké míry byl učitelský dozor schopen neustálé kontroly nad svými svěřenci. Zřejmě záleželo na schopnostech jednotlivých školských pracovníků a zejména na tom, jaký režim ve svých kolektivech nastavili. Nesmíme navíc zapomínat, že chmelová brigáda byla školní akcí. Vědomí žáků, že vážnější prohřešky mohou být následně řešeny s odpovídajícími následky ve škole, muselo učitelům v řadě případů usnadňovat práci. Problémy se vyskytovaly, pokud na chmelové brigádě byli mladí lidé, kteří již po školních prázdninách nastupovali do zaměstnání. Opačný případ nastal, pokud se česání chmelu týkalo školáků, kteří v září nastupovali teprve do prvních ročníků. Brigády tenkrát také fungovaly, řečeno s mírnou nadsázkou, jako v současnosti oblíbené seznamovací a adaptační kurzy.

Pedagogičtí pracovníci a organizátoři ČSM ve svých instrukcích, kde se hovořilo o povinnosti vypracovat hodnotící zprávy o průběhu sklizně, měli zvláštní pozornost věnovat negativním jevům, které byly někdy doslova nazývány „trestnost“ mezi brigádníky. Obecně se soudilo, že ona „trestnost“ byla velmi nízká. Nelze ale říci, že by se negativní jevy způsobené samotnými brigádníky na chmelu nevyskytovaly. Je to i přirozené, když si uvědomíme vysoké počty česáčů, kteří se chmelových brigád účastnili.

Jedním z prohřešků, které pedagogové řešili, bylo nedodržování večerky, respektive pohyb česáčů na místech, kde neměli po setmění co dělat. Večerka, vyhlašovaná ve většině případů po deváté hodině večerní, byla podle oficiálních hlášení pedagogů a chmelových organizátorů

³⁰² Tamtéž.

vcelku respektována. Je zřejmé, že po celodenní práci a dalších aktivitách ve volném čase, přišel velké části brigádníkům odpočinek vhod.

V některých případech docházelo ke konfliktům mezi místní mládeží a brigádníky, také se proti sobě stavěli česáči samotní. Povětšinou se jednalo o potyčky mezi chlapci, někdy se však přidávala i děvčata.³⁰³ Nevraživost panovala do jisté míry zřejmě mezi některými školami.³⁰⁴ Nastalou situaci, která se někdy zvrhla v pěstní souboj, se pokoušeli řešit samotní učitelé, někdy bylo třeba povolát hlídku VB. Rvačky vskutku nebyly zřejmě zcela ojedinělým jevem. Této problematice se věnoval jeden z článků v *Chmelové MF* ze dne 29. srpna 1966. V příspěvku se konstatuje, že k vyprovokování střetů mezi česáči dochází kvůli malicherným důvodům. Někdy prý jde jen o ukrácení volného času: *„Chtěli se rvát, nějak strávit a promrhat čas.”*³⁰⁵ Jiní chlapci se poprali z prozaičtějších důvodů, svou roli hrály osobní neshody, které mohly být na chmelové brigádě ventilovány, či spor o děvče.³⁰⁶ V Lounkách³⁰⁷ na Litoměřicku došlo například k výtržnostem během koncertu bigbeatové kapely.³⁰⁸ V Chotěšově došlo k bitce mezi česáči, a protože jeden z nich skončil po střetu v nemocnici, celou věc nakonec řešili příslušníci SNB.³⁰⁹

Nad konfliktními situacemi se zamýšlel i jeden z pedagogů z čáslavské průmyslovky, který se stal svědkem střetu mezi brigádníky: *„Také zde došlo k malé potyčce, kde padlo několik facek. [...] Dva chlapci z jedné devítiletky neustále přes napomínání provokovali a zdálo se, že by se*

³⁰³ SOA Praha, f. Středočeský KNV Praha, kar. 149, Závěrečné hodnocení chmelové brigády konané dne 2. až 16. září v JZD Pochvátov, okres Rakovník

³⁰⁴ Neperte se!, in: Chmelová MF, roč. ?, 1966, č. 5, s. 2.

³⁰⁵ Dostal jsem ránu pěstí, in: Tamtéž, č. 7, s. 3.

³⁰⁶ Tamtéž.

³⁰⁷ V obci Lounky se natáčel filmový muzikál Starci na chmelu.

³⁰⁸ U chmelové popelky, in: Chmelová MF, roč. ?, 1966, č. 6, s. 2.

³⁰⁹ Rakovník, f. OV SSM Rakovník, kar. 12, zprávy chmelových organizátorů – Chotěšov.

nerozpakovali dát se i na nás do vedoucích, kteří jsme spor likvidovali." ³¹⁰ Nastalo vyšetřování. Příčina konfliktní situace však nebyla zjištěna: „[...] pravděpodobně bylo to takzvané »vytahování« jednoho před druhým" ³¹¹ Čáslavský učitel končí svou zprávu krátkou úvahou, kde se dobral následujícího závěru: „Chlapci přijdou na brigádu na konci prázdnin, kdy téměř dva měsíce měli volnost pohybu a často bez jakékoliv kontroly. A teď na brigádě je posadíme na stoličky na dobu 11 a i 12 hodin. Není se proto čemu divit, že večer po práci, kdy se soustředí život mládeže při tak velkém počtu na silnici, která probíhá obcí, při špatném osvětlení, dojde k nějakému jinému vybití energie než je česání chmele." ³¹²

Na období chmelové sklizně se připravovala i veřejná bezpečnost. Například správa středočeské VB zajišťovala ve zvýšené míře dohled v celé chmelařské oblasti kraje. Ačkoliv se bezpečnost zaměřovala především na prevenci, namátkovými kontrolami se snažila odhalovat trestnou činnost mládeže. Až na výjimky, k hrubému protiprávnímu jednání nedocházelo. Největší práci měly hlídky VB s nejstaršími brigádníky z řad školní mládeže, kteří se prý chovali nezřídká velmi neukázněně. Příslušníci VB také zasedali ve všech chmelových štábech, které řídily průběh brigád, zde se snažili působit na pedagogy, aby věnovali svým svěřencům mimořádnou pozornost. ³¹³

Pozoruhodná zmínka o dalších bezpečnostních opatřeních během chmelové sklizně byla nalezena v záznamu z porady ústředního štábu PSVB ČSM ze srpna 1965. Na okrese Rakovník byly organizovány „pionýrské rozvědky“, které měly spolupracovat s orgány pro zajištění veřejného pořádku

³¹⁰ SOA Praha, f. Středočeský KNV Praha, kar. 149, Závěrečné hodnocení chmelové brigády konané dne 2. až 16. září v JZD Pochvávalov, okres Rakovník

³¹¹ Tamtéž.

³¹² Tamtéž.

³¹³ SOA Praha, f. Středočeský KNV Praha, kar. 149, Zpráva o zabezpečení a průběhu sklizně v roce 1962 ve Středočeském kraji.

v jednotlivých obcích. Dále bylo okresním organizacím ČSM v Rakovníku a Lounech doporučeno, aby byli po domluvě s chmelovými organizátory mezi česáči nacházení „aktivisté“, kteří budou „včas signalizovat možné negativní jevy“ mezi ostatními brigádníky.³¹⁴

V celé chmelové oblasti dohlíželi pracovníci VB také na dodržování zákazu podávání alkoholických nápojů brigádníkům. Hostinští však zákaz ne vždy dodržovali. Vedoucí pohostinství ve Vinařicích policejní hlídce tvrdil, že jedno desetistupňové pivo prý měli česáči povoleno od svého profesora. Ten to rozhodně popíral.³¹⁵ Navzdory zákazům se nalévalo i jinde. V Kozojedech se našla skupinka chlapců, kteří pravidelně odcházeli do hostince v sousední vsi. Zpátky se vraceli „úplně na mol.“ Celá věc se nakonec řešila pouze domluvou, avšak na ty, kteří odmítali uznat svou chybu, čekal kázeňský postup ve škole.³¹⁶ Aby byla konzumace alkoholu mladistvými omezena na co nejmenší míru, byl, jak již víme, v některých místech omezen přísun vícestupňového piva, někde se hosté restaurací museli po dobu sklizně spokojit s tzv. „sedmičkou“, tedy sedmistupňovým pivem. Středoškolská profesorka Pětová z Hradeckého gymnázia například vzpomíná: „[...] samozřejmě, že popíjet nesměli. Řekla bych, že to většinou dozor zachovával tak, že malinko možná, co oko nevidí..., pokud výsledek nepřesáhl mez.“³¹⁷

Obvyklým trestem za vážnější prohřešky proti kázni bylo odeslání provinilců domů kombinované s kázeňským postihem v příslušném školském ústavu. Tímto způsobem byli nakonec potrestáni i hlavní hrdinové muzikálu *Starci na chmelu* Filip a Hanka. Při studiu archivních materiálů nebylo těchto

³¹⁴ SOkA Rakovník, f. OV SSM Rakovník, kar. 3, Zápis ze zasedání ústředního štábu PSVB ČSM dne 14. 8. 1965.

³¹⁵ Bude zákaz desítky pro celou oblast?, in: Chmelová MF, roč. ?, 1963, č. 6, s. 1.

³¹⁶ SOkA Rakovník, f. OV SSM Rakovník, kar. 12, zprávy chmelových organizátorů – Kozojedy a Panoší Újezd.

³¹⁷ Dulíček, L. – Hutla, J. – Ruffer, R.: Dějiny Gymnázia J. K. Tyla v období totality očima pamětníků, Hradec Králové 2008, s. 61.

případů mnoho, týkaly se pouze jednotlivců. Někteří z viníků byli posláni domů, protože projevovali značnou pracovní nekázeň.³¹⁸ Extrémním případem se stalo poničení hřbitova ve Vidhosticích na Lounsku v roce 1966. Celou věc měl dokonce řešit místní lidový soud. Viníci však zřejmě projevili dostatečnou sebereflexi, škody napravili a od potrestání bylo nakonec ustoupeno. Četněji se vyskytovaly přestupky, které lze řadit spíše mezi „klukoviny“ a „uličnické žerty“. Ty pak byly podle míry závažnosti řešeny na místě a domluvou.

³¹⁸ SOkA Rakovník, f. OV SSM Rakovník, kar. 12, zprávy chmelových organizátorů – Hořesedly.

6. Chmelová sklizeň v srpnu 1968

Pan profesor Oldřich Valenta, latinář ze SVVŠ v Blansku sice říká, že takový chmel za 14 let, co jezdí, ještě nezažil, ale jinak, že se tu nikomu nic nemůže stát. V ohlušujícím řevu tanků, které jedou kousek vedle chmelnice, mi uniká jedna jeho věta. „No říkám,” opakuje profesor, „že je to dobré a vaří nám tu skvěle!”³¹⁹

V lednu roku 1968 byl dokonán mocenský pád prvního tajemníka ÚV KSČ a prezidenta republiky Antonína Novotného. Ačkoliv nadále zastával nejvyšší ústavní funkci, byl donucen vzdát se role prvního muže v komunistické straně. Tím se stal velké části české a slovenské společnosti dosud málo známý Alexandr Dubček. Obyvatelstvo ČSSR přijalo změnu ve vedení KSČ vcelku chladně. Mělo jít jen o jednu z dalších výměn v hierarchii strany, která nevěstila žádné významné změny.³²⁰

V projevech A. Dubčka se nicméně počaly objevovat zmínky o hledání vlastní cesty, požadavcích jisté demokratizace, nové úloze KSČ ve vedení státu a společnosti. Svůj program změn naznačil již na sjezdu JZD v únoru 1968. Brzy následovaly články a veřejná vystoupení některých reformních politiků, kteří se svými názory počali rozvířovat stojaté vody československých sdělovacích prostředků. Samotná média, která se záhy vymanila z dohledu cenzury, přispěchala s novými, dosud tajenými a tabuizovanými tématy. Byly zveřejněny informace o klíčových plenárních zasedáních ústředního výboru strany z druhé poloviny roku 1967 a ledna 1968. Prostřednictvím masmédií se začaly řešit hrůzné praktiky 50. let či chyby a viny současného prezidenta

³¹⁹ Letos to nebyl muzikál, in: Mladý svět 36, 1968, s. 31.

³²⁰ Hájek, J.: 1968, Praha 1994, s. 15.

republiky A. Novotného. Ten byl v březnu dokonce nucen abdikovat.³²¹

V samotné komunistické straně tak byly odstartovány převratné změny, které postupně coby obrodný proces Pražského jara ovládly celou českou a slovenskou společnost. Požadavky, které nacházely odezvu mezi lidmi nejširších vrstev, však posléze začaly předbíhat myšlenky Alexandra Dubčeka a jeho přátel a co víc, mohly závažným způsobem ohrozit vedoucí úlohou KSČ. Není proto divu, že v očích konzervativců uvnitř strany, a především Moskvy, představovaly změny, ke kterým v ČSSR docházelo, faktické ohrožení socialismu.

Série jednání mezi státy varšavské pětky (SSSR, BLR, PLR, MLR a NDR) a ČSSR z pohledu Moskvy nikam nevedla. Sovětský svaz se svými vazaly se proto nakonec rozhodl pro silové řešení. Okupační armády výše zmíněných států tak v noci z 20. na 21. srpna 1968 překročily československé hranice. Násilné potlačení Pražského jara se stalo aktem zvůle, který zaplatilo mnoho občanů ČSSR svým životem. Postupem času, se vytvořily příhodné podmínky pro politické řešení československé krize, které vyústilo v nechvalně známou „normalizaci“ poměrů v zemi.

V roce 2013 jsme si připomněli 45. výročí zmíněných událostí. Vzpomínky na předcházející reformní proces, samotnou okupaci a události s ní spojené jsou stále živé v myslích mnohých pamětníků a přímých účastníků tehdejších dějů. Samotné srpnové dny vskutku ovlivnily chod celé země, zasáhly do života lidí až už přímo či nepřímo. Tato kapitola předkládané diplomové práce přibližuje průběh chmelové kampaně roku 1968. Vedle netradičního pohledu na srpnové události se jedná o specifickou záležitost i v rámci předchozího výkladu zaměřeného na problematiku chmelových brigád.

³²¹ Benčík, A.: Rekviem za pražské jaro, Třebíč 1998, s. 21.

Když devět delegátů XIV mimořádného sjezdu KSČ pocházejících z Rakovnicka cestovalo na mimořádnou stranickou akci do Prahy, mohli si v ulicích hlavního města povšimnout stovek a tisíců lidí neskrývajících svůj odpor proti „spráteleným“ vojákům. Nebylo lze přehlédnout ani značný počet mladých lidí, kteří se se svým protestem rozhodli vystoupit proti invazi do ČSSR. Právě z Prahy a středních Čech většinou pocházeli mladí brigádníci pracující na chmelnicích rakovnického okresu. Rakovničtí delegáti si tak mohli položit otázku, kdo bude letos sklízet chmel?³²²

Stejnou otázku si pokládali 22. srpna na radě ONV. Potřebných pracovních sil se na okrese nedostávalo. Chmelová kampaň byla zahájena přesně ve dnes, kdy do země vpadly okupační armády. Situace byla opravdu vážná. Pro ilustraci, v obci Kounov počítali s příjezdem 1 200 brigádníků. K 22. srpnu se dostavilo pouhých 15 z nich. V JZD Lubná očekávali příjezd 170 česáčů z jedné střední školy, přijelo jich jen 28. A pokud již někteří brigádníci dorazili, často se stávalo, že do práce nastoupit nechtěli a naopak toužili odjet domů. Tento problém řešil ONV například v Pochválově. Brigádníci z okresu Nymburk se rozhodli pro návrat. Jejich zástupci vedeni šéfem brigády byli pozváni na jednání pléna ONV z 22. srpna, aby zde vysvětlili své důvody odjezdu. Zde byli ještě jednou vyzváni k přehodnocení svého rozhodnutí.³²³ Marně. Svou roli v tomto neplánovaném přesunu hrály „*kategorické požadavky rodičů česáčů s plným vědomím rizika i jejich vlastní odpovědnosti v této mimořádné době.*“³²⁴ V zápise z jednání se na závěr dodává, že ONV rád

³²² Po návratu delegátů XIV. sjezdu v noci z 22. na 23. 8. byla tato otázka jedním z témat, kterou řešilo POV KSČ na svém mimořádném nočním zasedání. SOkA Rakovník, Sběrka dokumentů 1968 (neuspořádáno), Prohlášení POV KSČ z 23. 8. 1968.

³²³ SOkA Rakovník, f. ONV, inv. č. 22, kart. 6, Plenární zasedání ONV z 22. 8. 1968.

³²⁴ Tamtéž, s. 3.

přivítá návrat této brigády na okres Rakovník, „jakmile budou normalizovány poměry v republice.“³²⁵

V družstvech a na chmelnicích se také museli potýkat se samotnými okupanty. Ale spíše jiným způsobem, než by se dalo očekávat. Sovětští vojáci se totiž v některých obcích pokoušeli chmel sklízet sami a nabízeli pomoc místním zemědělcům. Toho chtěli samozřejmě náležitě propagandisticky využít. Byly proto vydány instrukce, aby byli sovětští vojáci v družstvech ve vši slušnosti, avšak důrazně, odmítnuti.³²⁶

Stejnou zkušenost se sovětskými vojáky zaznamenali v obci Očihov na Lounsku. Důstojníci, kteří nabízeli pomoc, se prý zpočátku chovali přátelsky. Poté co byli odmítnuti, odcházeli nicméně velmi rozladěni. Vedle vlasteneckého zápalu ze strany vedení místního družstva ale zřejmě tentokrát převážily prozaičtější důvody. Předseda JZD se obával, že pokud si vezme na pomoc okupační vojáky, utečou všechna děvčata z chmelnic. Navíc vojáci mohli být kdykoliv odveleni.³²⁷

V Očihově to ale nebyla jediná příhoda, ve které by hráli svou roli sovětští vojáci. Jako jinde, i do obce na říčce Blšance přijeli rodiče, aby přesvědčili své děti, že v této vyhrocené době bude bezpečnější, když se s nimi vrátí domů. S tím většina mladých česáčů nesouhlasila. Dokonce poslali protestní dopis do místních novin, v němž protestovali proti „rodičovské hysterii“. Mysleli si, že na chmelu budou v této době alespoň trochu užiteční. Ve chvíli, kdy podobnými argumenty velkou část rodičů přesvědčili, nebo někteří jednoduše z dosahu svých nejbližších příbuzných utekli, přijel na očihovskou náves sovětský tankista se svým strojem, aby zde předvedl své řidičské umění. Poté již bylo

³²⁵ Tamtéž.

³²⁶ SOkA Rakovník, Sběrka dokumentů 1968 (neuspořádané), Svobodný Rozvoj 30. 8. 1968, s. 2.

³²⁷ Letos to nebyl muzikál, in: Mladý svět 36, 1968, s. 31.

zbytečné rodiče přesvědčovat, že se jejich dětem nemůže nic stát.³²⁸

Představitelům očíhovského JZD tak nezbylo nic jiného, než obstarávat pracovní sílu pro své chmelnice na vlastní pěst. Přemlouvali brigádníky, kteří projížděli po železniční trati (kvůli přetrvávajícímu chaosu často sem a tam), aby dál již nejezdili a vystoupili právě zde. Někteří tak skutečně učinili. Byli mezi nimi výzkumníci plzeňské Škodovky, kteří, ačkoliv již o dost překročili věk běžných brigádníků, se taktéž rozhodli pomoci se chmelovou sklizní. Nejvíce je udivilo, v jakých úděsných podmínkách jsou česáči na chmelu ubytováni. Nutno dodat, že tento stav nebyl způsoben vypjatou dobou, ale jednalo se o víceméně běžné životní podmínky, které byly zejména v menších obcích standardem³²⁹ (více viz podkapitola 4.5).

Krizovou situaci na chmelnicích Rakovnicka řešila rada ONV ve spolupráci s OZS a členy chmelového štábu při OCHK. Vedení okresu informovalo přítomné na schůzi z 22. srpna o tom, kolik se nachází v současnosti v jednotlivých družstvech pracovníků. Z Prahy mělo být vypraveno devět zvláštních vlaků. Chaotická dopravní situace však odjezd česáčů z hlavního města neumožnila. Mnoho rodičů si své děti svévolně odváželo. Rada se tedy svým prohlášením obrátila na všechny občany okresu, aby pomohli se sklizní chmele. Mechanizace při sklizení měla být využita v maximální míře. Předsednictvo ONV vyzvalo ředitele rozhodujících podniků a závodů k uvolnění pracovníků dojíždějících z venkova, aby tito mohli pomoci s česáním chmele ve svých obcích. Vedoucí odboru školství a kultury měl zpracovat písemnou výzvu dětem, rodičům a učitelům k pomoci při pracích na chmelnicích. Učitelé společně s řediteli škol na okrese měli

³²⁸ Tamtéž.

³²⁹ Tamtéž.

dále přímo organizovat brigády dětí a mládeže.³³⁰ Na schůzi předsednictva ONV se dále shodli na tom, že vedoucí odboru sociálního zabezpečení a zdravotnictví vyzve důchodce žijící na okrese, *„aby se v maximální míře zapojili do sklizně chmele a účinně tak pomohli v této kritické situaci.“*³³¹

Pracovní síly ale nebyly jediným problémem, se kterým bylo třeba se vyrovnat. V obci Hořesedly napadla chmelnice mšice a peronospora na celých 100 ha. Letadlům Agroletu byl znemožněn start, chmel proto nemohl být chemicky ošetřen. Zničenou úrodu museli odepsat. Pěstitelům navíc kvapně docházely pohonné hmoty, kterých zbývalo pouze na několik málo dnů. Východiskem z této situace byla zejména v prvních dnech okupace redistribuce paliva, které bylo za běžných okolností určeno pro běžný provoz. Vyšší prioritu dostávala již jen vozidla všech záchranných složek a bezpečnosti. Krizové chvíle se netýkaly pochopitelně jen chmelařství. Podobně neutěšený byl průběh žní. I zde jsou doloženy nedostatky a komplikace stejného rázu, které způsobil vpád vojsk.³³²

Výzvy adresované především mládeži se začaly objevovat v regionálním tisku a dále na stránkách středočeské Svobody, která vycházela i v Praze. Hlavně na mladé obyvatele Prahy a středočeského kraje bylo nutné se obracet. Další výzvy a zprávy byly šířeny prostřednictvím rozhlasu. Neocenitelnou roli zde sehrál rozhlas po drátě. Podívejme se trochu podrobněji na obsah těchto výzev, rozhodně není nezajímavý: *„Ještě dost mladých lidí – chlapců a děvčat chodí po Rakovníku a vyčkávají. Proč a na co čekáte? Nečekejte a nezahálejte! Pomozte těžce zkoušené republice. Všichni mladí mají přece dobrou vůli a pilné a ochotné ruce. Mladí –*

³³⁰ SOKA Rakovník, f. ONV, inv. č. 14, karton 14, rada ONV z. 22. 8. 1968, s. 3.

³³¹ SOKA Rakovník, Sbírka dokumentů 1968 (neuspořádáno), Výzva rady ONV důchodcům okresu.

³³² SOKA Rakovník, f. ONV, inv. č. 14, karton 14, Zápis z rady ONV z 25. 8. 1968, s. 2 – 3.

chmel nečeká!"³³³ V závěru výzvy nalezneme formulace apelující na vlastenectví mladých lidí: „Práce pro republiku je pravé vlastenectví, je to něco konkrétního, je to účinná pomoc v dnešní situaci.“³³⁴ A v dalším: „Vesnice volají o pomoc. Pomozte a prokažte svůj postoj a svou dobrou vůli. [...] Svě vlasti prospějeme též nejvíce tím, že sklídíme všechno to, co stálo tolik lidské práce.“³³⁵

Výzvy se setkaly se značným ohlasem. Podle historika Jiřího Vančury se chmelových brigád v srpnu a září 1968 účastnilo v celé republice na 70 tisíc mladých lidí.³³⁶ Heslem těchto dnů bylo „Dubčekovi pivo, Brežněvovi hovno!“³³⁷ Navíc brigádníci odváděli práci mnohem zodpovědněji než za normálních okolností. OZS kladně kvituje jejich práci a výkony označuje za nadprůměrné. Ředitel Státního statku Hořesedly Bláha situaci komentuje takto: „[...] přišli. O týden později, ale přišli všichni. A to byl druhý šok – místo rozverných školáků, s kterými je vždycky moc starostí, přijelo bezmála pět tisíc duševně dospělých mužů a žen. Dozráli za týden!“³³⁸ Důraz byl kladen též na rychlost, již víme, že chmel nečeká – takto mimochodem začínalo další svolání rady ONV občanů. Náborové centrum pro brigádníky bylo zřízeno při OZS. A své pracovní síly nabídly i podniky nejen z Rakovnícka, jmenujme alespoň některé. Výzkumný ústav jaderné fyziky v Řeži, okresní soud Praha-východ, generální ředitelství Tesly, hotely Ambassador a Paříž.³³⁹

Dorazila tak řada dospělých brigádníků. Lidé přicházeli do chmelnic a družstev dobrovolně, například o nedělích, kdy měli volno. Tyto akce byly spontánní a samozřejmě se těšily zájmu tisku a širší veřejnosti. V článku „Chmel sklídíme“,

³³³ SOkA Rakovník, Sběrka dokumentů 1968 (neuspořádáno), Výzva rady ONV k mládeži okresu.

³³⁴ Tamtéž.

³³⁵ Tamtéž.

³³⁶ Vančura, J.: Naděje a zklamání. Pražské jaro 1968, Praha 1990, s. 85

³³⁷ Tamtéž.

³³⁸ SOkA Rakovník, Sběrka dokumentů 1968 (neuspořádáno), Svoboda 7. 9. s. 3.

³³⁹ Tamtéž, s. 2.

středočeská Svoboda uvádí: „[...] nižborští občané si sami zorganizovali nedělní zájezd do JZD Senomaty. Včera v pondělí odjelo 200 sklářů a sklářek z nižborského závodu Bohemia na farmu Pšovky a dnes pojede 100 Nižborských do JZD Senomaty.“³⁴⁰ Tzv. Dubčkovým směnám na chmelnicích se věnoval na svých stránkách i Svobodný Rozvoj. „Přesný počet chmelových brigádníků z TOSu jsem nemohla v neděli zjistit jen proto, že jít na chmel se rozhodly celé rodiny zaměstnanců. Takže místo jednoho nastoupili tři, čtyři.“³⁴¹

V již zmíněných tiskovinách dál vycházely články, které byly určeny v největší míře rodičům brigádníků. Ti jsou zde ubezpečováni, že jejich dětem nehrozí žádné vážné nebezpečí, protože vojáci Sovětské armády se prý nevyskytovali přímo v místech sklizně. „O všechny česáče je dobře postaráno, a jakmile splní svůj úkol, přijedou domů jednak zvláštním vlakem ONV Rakovník, jednak autobusy“, ³⁴² končí jeden z dobových článků. Pro studenty berounského gymnázia si však rodiče přes všechno ujišťování přijeli. Někteří přesto odmítli domů odjet. Jitka Hronová ze střední průmyslové školy v Hořovicích shrnuje pro středočeskou Svobodu z 24. srpna: „Na chmelové brigádě zůstávám. Je mi tu dobře, jsem tu v kolektivu kamarádek.“³⁴³

Pracovníci ONV se snažili zajistit, aby vysoká koncentrace mladých lidí v obcích nezpůsobovala střety s okupačními vojáky. Ti, ač se nevyskytovali přímo v oblastech sklizně, si místy neodpustili demonstrativní vyjížďky do těchto míst. Na zachovávání klidu a pořádku dohlížely zesílené hlídky VB. Nutno dodat, že mnoho práce neměly, mladí lidé byli v těchto dnech opravdu vysoce ukázněni. Jejich hlavní starostí byl větší počet rádiových

³⁴⁰ Tamtéž, Svoboda 27. 8. s. 2.

³⁴¹ SOKA Rakovník, Sbírka dokumentů 1968 (neuspořádáno), Svobodný Rozvoj 25. 8. 1968, 2. vydání, s. 1.

³⁴² Tamtéž, Svoboda 24. 8. s. 2.

³⁴³ SOKA Rakovník, Sbírka dokumentů 1968 (neuspořádáno), Svoboda 24. 8. 1968, s. 2.

přijímačů v družstvech, aby neztratili kontakt s aktuálním děním.³⁴⁴

Dle hlášení rakovnické chmelařské komise dosáhly 4. září 1968 stavy brigádníků požadovaných počtů. Stalo se tak se značným zpožděním. Muselo se počítat s tím, že úroda chmele nebude tak kvalitní jako v předešlých letech. Z údajů OZS Rakovník z podzimu 1968 lze vyčíst, že za načesaný chmel obdrželi pěstitelé 117 216 213 Kčs. Ztrátu pak vyčíslili na 11 milionů Kčs.³⁴⁵ Pokud budeme hodnotit kroky zainteresovaných orgánů státní správy, můžeme říci, že poměrně zdárně celou situaci zvládly. Ve ztížených podmínkách počínající okupace byla velká část chmele sklizena. Vedoucí činitelé na okrese a v zemědělském sdružení plně využili nálad a pocitů, které se mezi lidmi vytvořily během roku 1968. Mohli počítat s tím, že Pražským jarem aktivizovaná společnost vycítí potřebu „něco dělat“ v těchto krizových dnech, které se zapisovaly do českých novodobých dějin. Agitační výzvy „přijďte sklízet chmel“ tak našly odezvu jak u mládeže, tak i u dospělé populace. A lidé mysleli svou snahu prací pomoci těžce zkoušené zemi opravdu upřímně. Svým způsobem tak odpovídali na okupaci země vojsky Varšavské smlouvy. Vždyť, a takový je i závěr dobového článku, *„nám Čechům je přeci bližší pivo než zbraně.“*³⁴⁶

³⁴⁴ SOkA Rakovník, f. ONV Rakovník, inv. č. 14, kart. 14, Zápis z rady ONV z 25. 8. 1968, s. 2.

³⁴⁵ SOkA Rakovník, f. OZS Rakovník, inv. č. 1, karton 1, Zápis ze schůze OZS z 11. 9. 1968, s. 4.

³⁴⁶ SOkA Rakovník, Sbírka dokumentů 1968 (neuspořádáno), Svoboda 4. 9. 1968, s. 3.

7. Závěr

Masové chmelové brigády jsou pro dnešní mladou generaci již jen poněkud exotickou vzpomínkou jejich prarodičů, kterou znají z jejich vyprávění či z dnes už klasického filmového díla *Starci na chmelu*. Při práci na této studii se před autorem obraz v podobě slavného muzikálu pozvolna měnil na organizačně náročnou záležitost, která každoročně na přelomu srpna a září přivedla na chmelnice Rakovnícka, Žatecka, Lounska a dalších pěstitelských oblastí několik desítek tisíc mladých chlapců a dívek, aby zde v důsledku permanentního nedostatku pracovních sil v ČSSR sklízeli chmel – pověstné „zelené zlato“.

Zajištění vysokého počtu pracovníků znamenal pro zainteresované složky státní správy nelehký úkol. Záhy se ukázalo, že nejosvědčenějším zdrojem sezonních pracovních sil pro tento druh práce budou středoškolské ústavy. Žáci středních škol a učilišť se coby rezervoár pracovníků určených k výpomoci účastnili i jiných zemědělských prací, brigády na chmelu se však v námi sledované době odlišovaly skutku masovým nasazením mladých lidí na práci trvající mnohdy více než dva týdny, specifickou technikou sklizení – ruční práce česáčů byla nezanedbatelná – a mimořádným významem, který byl chmelařství v rámci československého zemědělství přikládán.

Odbory pracovních sil národních výborů na krajských a okresních úrovních byly od začátku kalendářního roku zaměstnávány zajišťováním z centra určených počtů brigádníků. Tyto úkoly byly přenášeny na vedení jednotlivých škol, kde se samotný nábor pracovních sil realizoval. Zde však úkoly krajské a okresní správy nekončily. Kraje a okresy s pěstitelskými oblastmi zajišťovaly i samotný průběh sklizně, v podzimních měsících chmelovou kampaň pečlivě analyzovaly, což dnešnímu badateli skýtá nepřehledné

množství cenných informací. Do organizace brigád byly zapojeny i společenské instituce. Největší význam byl přikládán ČSM, který zajišťoval popracovní aktivity a soutěžení v česání chmele. Úloha svazáků však byla na řadě míst čistě formální, v některých případech nebyla jejich úloha pěstiteli a pedagogickým dozorem vůbec uznávána.

Účast na chmelové brigádě, formálně dobrovolná, se stala vedle další výpomoci v zemědělství něčím, co bylo od mladých lidí v rámci školského systému socialistického státu vyžadováno. Většina studentů a učňů se tak skutečně chmelových kampaní účastnila, někdy i opakovaně. Pro některé z nich mohl být pobyt na chmelu atraktivní tím, že se ocitli mimo domov a dozor svých rodičů a pohybovali se v kolektivu vrstevníků, které znali ze školy. Nesmíme zapomenout, že účast na chmelové kampani byla pro brigádníky možností přivýdělku. Výše odměn ovšem záležela na tom, nakolik si česáči osvojili práci na chmelnici a zda dokázali plnit určené normy.

Brigádníci byli nuceni se vedle náročné práce vyrovnávat s mnohdy náročnými životními podmínkami. Často se ocitali na místech, kde byli konfrontováni se stísněnými ubytovacími kapacitami, ne vždy kvalitním stravováním a nedostatečnou hygienou. Zajistit alespoň přiměřené standarty pro tak vysoké počty brigádníků představovalo pro pěstitele těžce splnitelný úkol. Řada družstev a státních statků odmítala investovat větší finanční prostředky a energii do staveb nových či adaptace stávajících ubytoven, stravoven a hygienických zařízení využívaných jen na několik týdnů v roce. Zvláště v malých pěstitelských obcích se spoléhali na to, že školská mládež těžší podmínky po omezenou dobu sklizně jednoduše „snese“. Přesto lze říci, že se péče o česáče v průběhu 60. let vcelku zlepšovala a oproti předchozí dekadě znamenala výrazný posun ve zkvalitnění ubytování, stravování a hygieny.

Stejným způsobem můžeme hodnotit i úroveň nabízených kulturních a sportovních programů v rámci popracovní doby. Na organizace volného času byl z důvodu lepšího dohledu nad mladistvými brigádníky kladen mimořádný důraz. Ne všichni pěstitelé ale dokázali tyto aktivity finančně podporovat. Jednotlivé brigády se tak musely mnohdy spolehnout na vlastní zdroje. I tak se všude uplatňovala snaha připravit estrádní vystoupení, hudební koncerty a promítání filmů tak, aby odpovídaly stále náročnějšímu vkusu mladých konzumentů. Zvláštní pozornosti se těšily chmelařské tiskoviny, největší proslulosti mezi brigádníky získala Chmelová Mladá fronta a rakovnický Mladý chmelař.

Těžkosti s každoroční organizací si uvědomovali jak pěstitelé, tak i pracovníci národních výborů. Ačkoliv byla práce brigádníků pro vedení družstev a státních statků levná, přeci jen se počítalo s postupným zaváděním mechanizace, která měla sklizeň chmele usnadnit. Tento jev je charakteristický pro druhou polovinu 60. let a skutečně znamenal značný pokles brigádníků účastnících se sklizní na chmelnicích v ČSSR.

Problematika chmelových brigád v socialistickém Československu se během psaní této diplomové práce ukázala jako velmi široké téma. Přes ideologické fráze, které hovořily o nutnosti, aby se mladí lidé seznamovali s fyzickou prací a formálně pojímané socialistické soutěžení, byl záměr pěstitelů a orgánů státní správy jasný. Každoročně sklídit co nejvyšší úrodu chmele vyváženou na západní trhy. To by se nezdařilo bez nasazení několika desítek tisíc lidí. V předložených kapitolách se autor pokusil přiblížit nejdůležitější aspekty brigádnické výpomoci na chmelu. Vedle organizačních záležitostí, či otázkách dobrovolnosti, se jako poměrně závažné téma ukázal ten fakt, že v systému plné zaměstnanosti, kdy bylo nutné hledat na špičkové práce rezervy, se jedním

z nejspolehlivějších rezervoárů pracovních sil staly střední školy.

Autor diplomové práce poukázal pouze na jeden druh brigádnické výpomoci středoškoláků. V budoucnu by bylo velmi zajímavé rozpracovat tematiku brigádnictví i v jiných zemědělských sektorech, než jen ve výrobě chmele. Výzkum by se však neměl zastavit ani tím, že rozšíříme naši pozornost do jiných zemědělských odvětví, naopak, pracovních brigád se účastnila široké spektrum v rámci české a slovenské společnosti. Lze říci, že se jednalo o jeden z jevů, který byl pro život lidí mezi lety 1945 - 1989 charakteristický.

8. Přílohy

Plocha chmelnic v Československu ve vybraných letech	
Rok	Plocha v ha
1929	17 264
1940	8 941
1955	8 823
1960	8 365
1961	8 876
1962	9 384
1963	9 663
1964	9 612
1965	9 730
1966	9 658
1967	9 616
1968	9 791
1969	9 440

Tabulka č. 1: Plocha chmelnic v Československu

Potřeba brigádníků na ruční sklizňové práce ve vybraných letech	
Rok	Počet v tisících
1955	100
1959	106
1960	78
1961	79
1962	80
1963	80
1964	89
1965	100
1966	80
1967	73
1968	62
1969	60
1970	48
1974	38

Tabulka č. 2: Potřeba brigádníků na ruční sklizňové práce

Obraz č. 1: Obrázek chmelových brigádníků byl v závěru 50. let poněkud jiný... (Vent: Chmelařství 1963)

Obrázek č. 2: ... než o 10 let později (MS 1970).

Obraz č. 3: Strhnutí chmelové rostliny – štoku (Chmelová MF 1966, SOka Rakovník).

Obraz č. 4: Ruční česání chmele (Mladý chmelař 1966, SOkA Rakovník).

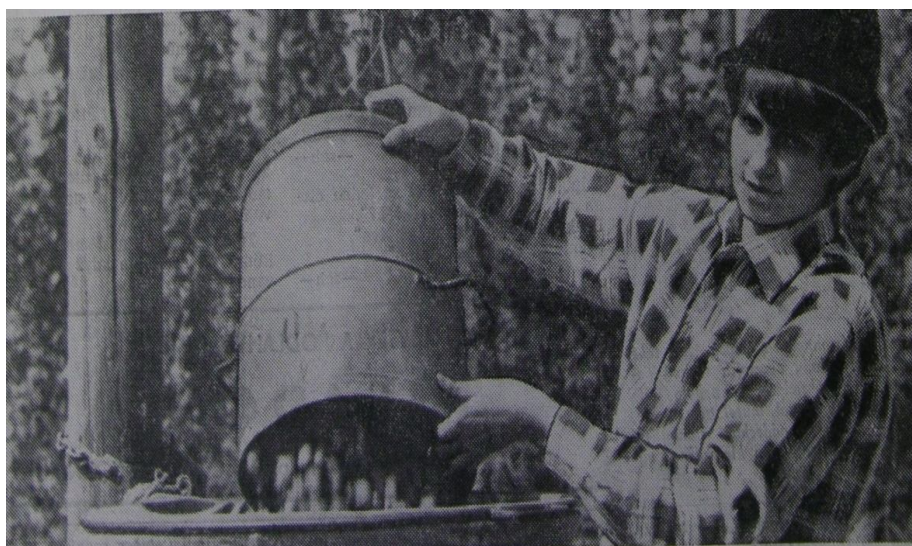
Obraz č. 5: Brigádnice při česání chmele (Zázvorka – Zima: Chmelařství, 1956)

Obraz č. 6: Na chmelnicích se však čas netrávil pouze prací (MS 1969)

Obraz č. 7: Odměřování načesaného chmele (Zázvorka – Zima: Chmelařství, 1956)

Obraz č. 8: Odměrka načesaného chmele – větel (Mladý chmelař 1967; SOkA Rakovník).

chmelová

mladá fronta

ŽATEC - 22. SRPNA 1966

číslo 3

JO, WALDO, TOBĚ SE TO SEDÍ. MÁŠ KAŽDÁ V NI VODU, URČITĚ HORKOU, A ZÁDA TI DŘHNE TAK PĚKNĚ TĚNSKÁ (báhej proč ji Ruda ustáhnul, snad se mu tam už nevešla, anebo kvůli mravopoděstnosti, já bych si taky do kádě nebral plavky).

Jenže ty nejsi na chmelu. Nemeješ se v umývárně spolu s padesáti dalšíma a studenou vodou, protože tu teplou zapomněli zrovnat ohřát, nikdo ti neschová rukník a nehodil mejdlo do škodry, nemusíš balancovat na dvou prstech levačky, když si chceš umýt pravou nohu a vůbec...

Ostatně, kdybys byl koumák, taky bys to dělat nemusel. Protože já třeba vím, jak to udělat, abych mohl jít spát s černejma nohama a prostěradlo zůstalo čisté. Je to docela jednoduchý. To si večer navlíkneš na špinavý nohy čisté tlustý ponožky a zcela klidně vlezeš do postele. A když si navlíkneš i rukavice a včelařskou kuklu a přese všechno tepláky, nemusíš se mejt vůbec. A dokonce se ani přemýšlet z chmelnice.

Ale to je jen pro koumáky, protože ti vědí, jak to udělat, aby holky nepoznaly, že jsou pořád špinavý. A pak, musel bys mít těch tlustejch ponožek strašně moc, prát bys je přece nechátl. Anebo vykoumat, jak to udělat, aby ty ponožky zůstaly pořád čisté. On to vlastně takovej koumák nemá lehký. Musí to být chytrý a pilnej člověk. [úly]

NA VLNÁCH
TRANZISTORŮ

KOLOTOČ PRO PĚT
DĚVČAT

str. 2

Obraz č. 9: Chmelová Mladá fronta z 22. 8. 1966 (Chmelová MF, SOKA Rakovník).

Přečti a pošli dál!

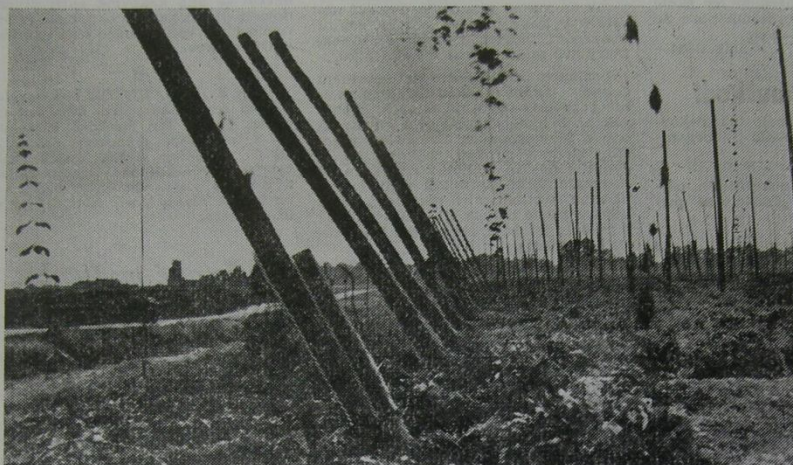
mladý chmelař

Ročník VI. - Čís. 7

Rakovník, 8. září 1967

Z d a r m a

Soutěžení skončilo

Nejlepší
z nejlepších

... na závěr

V těchto dnech končí sklizeň zeleného zletu - chmele. Průběh letošní sklizně byl podstatně plynulejší a možno říci i lepší. Bylo tomu tak proto, že poprálo počasí, že samotná organizace sklizně byla na vyšší úrovni a hlavně byla větší kázeň a odpovědnost česáčů i odpovědně prováděná pedagogická práce učitelů a vychovatelů.

Sklizený chmel nyní prochází posledními úpravami a bude předán do n. p. Chmelářství v Zatci k tomu, aby mohl být dán na export a další zpracování v našem potravinářském průmyslu.

Zkušenosti z letošního roku nám ukázaly, že dobře připravená sklizeň z hlediska ubytování a stravování česáčů je základní předpoklad úspěchu práce každého česáče. I když byly ještě některé nedostatky jak se strany pěstitelů, tak i se strany česáčů, je nutné říci, že stížností bylo jak z té, či druhé strany méně. Ukázalo se, že je v našich silách odstranit všechny ty

tzv. „překážky“ a úspěšně splnit společný úkol, který nám byl před sklizní dán.

Po celou dobu sklizně probíhala soutěž mezi jednotlivci, kolektivy, školami a kolektivy při strojním česání. I zde je možno říci, že soutěž byla též jedním z prostředků, který pozitivně ovlivnil průběh česání chmele.

Vítězové této soutěže budou vyhlášeni na oslavách „Černého a zeleného zlata“ v neděli 10. září.

Závěrem je nutné poděkovat všem česáčům, učitelům, vychovatelům, pracovníkům, kteří se starali o stravování česáčů, zdravotníkům a všem ostatním, za obětavou a odpovědnou práci, kterou v době sklizně chmele vykonávali. Jistě, že se v příštím roce znovu setkáme a že bohatší úrodu než byla letos opět kvalitně sklídíme a vytvoříme tak nejlepší podmínky pro získání devizových prostředků pro naše národní hospodářství.

Jaroslav Hlaváček
ředitel
VZS Rakovník

JEDNOTLIVCI:

1. HODINKOVÁ SPŠS Betlémská	Ø 33,62
2. ZEMAN SPŠS Betlémská	Ø 31
3. TRNKA SPŠS Betlémská	Ø 28,65
4. BURDA OU PAL Kbely	Ø 26,2
5. DRŮFA SPŠS Betlémská	Ø 26
6. ZEMANOVA SZŠ Mladá Boleslav	Ø 26

KOLEKTIVY:

1. s. PÁVKOVÁ SPŠS Betlémská	Ø 18,02
2. s. TRUXOVÁ SEŠ Rakovník	Ø 15,95
3. s. POLIČANSKÁ SEŠ Dušní	Ø 15,04

ŠKOLY:

1. SPŠS ČÁSLAV	Ø 12,58
2. SEŠ RESSLŮVA	Ø 11,38
3. OU TOS RAKOVNÍK	Ø 11,34

ČESAČKY:

1. s. ing. DOLEJŠÍ	Ø 3,63 q
2. s. PÁNEK	Ø 3,39 q
3. s. JEŽEK	Ø 3,26 q

Obraz č. 10: Mladý chmelař z 8. 9. 1967 (SOKa Rakovník).

9. Seznam použitých pramenů a literatury

Tištěné

Sbírka zákonů ČSR 1945 - 1948; 1966.

Statistická ročenka ČSSR 1960; 1964; 1970

Chmelová Mladá fronta, roč. ?, 1963 - 1966.

Mladý chmelař, roč. 4 - 6, 1965 - 1967)

Mladý svět, roč. 4 - 13, 1961 - 1970.

Pravda, roč. ?, 1968

Svoboda, roč. 77, 1968

Svobodný Rozvoj, roč. ?, 1968

Archivní materiály

Státní oblastní archiv Praha

Fond Středočeský KNV Praha

Státní okresní archiv Louny

Fond ONV Louny

Fond ONV Žatec

Státní okresní archiv Rakovník:

Fond Expozitura ONV Slaný v Novém Strašecí

Fond ONV Nové Strašecí

Fond ONV Rakovník

Fond OV SSM Rakovník

Fond OZS Rakovník

Sbírka dokumentů 1968

Použitá literatura

Naučný slovník zemědělský I. a II. díl. Praha: Státní zemědělské nakladatelství, 1966.

Příruční slovník naučný. I. – IV. díl. Praha: Nakladatelství Československé AV, 1962.

Rukověť svazáckého propagandisty a agitátora. Praha: Mladá fronta, 1954.

Sedm pražských dnů: 21. – 27. srpen 1968. Praha: Academia, 1990.

Socialistické Československo. Praha: Nakladatelství politické literatury, 1962.

BENČÍK, Antonín: *Rekviem za Pražské jaro.* Třebíč: TEMPO, 1998.

BERANOVÁ, Magdalena; KUBAČÁK, František: *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě.* Praha: Libri, 2010.

BLAŽEK, Vratislav: *Starci na chmelu. Scénář prvního českého muzikálu.* Praha: NPL, 1965.

DULÍČEK, Lukáš; HUTLA, Jan; RUFFER, Roman: *Dějiny Gymnázia J. K. Tyla v období totality očima pamětníků*. Hradec Králové: Gymnázium J. K. Tyla, 2008.

GOTTWALD, Klement: *O budování socialistické vlasti*. Praha: Práce, 1973.

HOREJSEK, Jan; ZICH, Miroslav: *Chmelařství*. Praha: Státní zemědělské nakladatelství, 1990.

HÁJEK, Jiří: *1968. Intervence a odpor*. Praha: LOGOS, 1994.

HAŠEK, Jaroslav: *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války I. V zázemí*. Praha: Československý spisovatel, 1975.

HEUMOS, Peter: *Vyhrňme si rukávy, než se kola zastaví. Dělníci a státní socialismus v Československu 1945 - 1968*. Praha: ÚSD AV ČR, 2006.

JECH, Karel: *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy*. Praha: Vyšehrad, 2008.

JIRÁSEK, Miroslav: *Svědectví jednoho života. Vzpomínky z dětství, prezidentské kanceláře a komunistických kriminálů*. Praha: MAROLI, 2000.

KAPLAN, Karel: *Kořeny československé reformy I a II*. Brno: DOPLNĚK, 2000.

KAPLAN, Karel: *Kořeny československé reformy III a IV*. Brno: DOPLNĚK, 2002.

KAPLAN, Karel: *Proměny české společnosti 1948 - 1960. Část první*. Praha: ÚSD AV ČR, 2007.

KAPLAN, Karel: *Proměny české společnosti 1948 - 1960. Část druhá. Venkov*. Praha: ÚSD AV ČR, 2012.

KALINOVÁ, Lenka: *Společenské proměny v čase socialistického experimentu. K sociálním dějinám v letech 1945 - 1969.* Praha: Academia, 2007.

KISCH, Egon Erwin: *Pražská dobrodružství.* Praha: Svoboda, 1968.

KNAPÍK, Jiří; FRANC, Martin: *Průvodce kulturním děním a životní stylem v českých zemích 1948 - 1967.* Praha: Academia, 2011.

POSPÍŠIL, Filip; BLAŽEK, Petr: *Vraťte nám vlasy. První máničky, vlasatci a hippies v komunistickém Československu.* Praha: Academia, 2010.

RYBÁČEK, Václav: *Chmelařství.* Praha: Státní chmelařské nakladatelství, 1980.

VANČURA, Jiří: *Naděje a zklamání: Pražské jaro 1968.* Praha: Mladá fronta, 1990.

VENT, Lubomír: *Chmelařství. Organizace a technologie výroby.* Praha: Státní zemědělské nakladatelství, 1963.

ZÁZVORKA, Václav; ZIMA, František: *Chmelařství.* Praha: Státní zemědělské nakladatelství, 1956.

Vysokoškolské kvalifikační práce

LŮŽEK, Bořivoj: *Chmelařství na Žatecku včera a dnes. Národopisná studie.* Praha, 1948. Diplomová práce. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta.

ZINNEROVÁ, Alena: *Český chmelařský spolek a chmelařství na Žatecku v souvislostech hospodářského vývoje českých zemí ve 2. polovině 19. a na počátku 20. století.* Praha, 1988. Diplomová práce. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Katedra obecných dějin a pravěku.

On-line zdroje

[http://www.destnice.cz/index.php?nid=597&lid=cs&oid=17102.](http://www.destnice.cz/index.php?nid=597&lid=cs&oid=17102)

http://www.kladensky.denik.cz/zpravy_region/poradna-krusovicka-desitka-bude-z-rucne-cesaneho-chmele-20120827-a7lm.html

<http://www.pametnaroda.cz/witness/clip/id/25/clip/126>

[http://www.psp.cz/eknih/1945pns/stenprot/053schuz/s053008.htm.](http://www.psp.cz/eknih/1945pns/stenprot/053schuz/s053008.htm)

[http://www.psp.cz/eknih/1946uns/stenprot/010schuz/s010008.htm.](http://www.psp.cz/eknih/1946uns/stenprot/010schuz/s010008.htm)

Rozhovory s pamětníky

Rozhovor s Milenou Geussovou vedený 3. 3. 2014.

Rozhovor s Josefem Stehlíkem vedený 12. 10. 2013